

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 124 (16734)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 30,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

Даарта — Бүгү-делегейниң улуг назылыглар хүнү

БИРГИ ИЗЕКЧИЛЕР СИЛЕР!

Дайынның болгаш күш-ажылдың хүндүлүг хоочуннары!

Улуг назылыгларның Бүгү-россий байырлалы-биле Силерге чүректин ханызындан изиг байырымны чедирдим! Силер боттарынарны бирги езулуг изекчилер деп санаар эргенер бар, чүге дизе Силерниң аранарда Тывага эң баштайгы эртемденнер, башкылар, эмчилер, тудугжулар, инженерлер, журналистер, артистер болгаш өскелер-даа бар болгай. Силер— кайгамчык салгалдың кижилери силер. Уштап-баштаар кижилер, эки турачылар, чүткүлдүглер— Силер болгай силер. Силерниң маадырлыг күш-ажылыңарның ачызында бистиң республикавыста электри, баштайгы радио болгаш телевидение, үлетпүр болгаш тудуг, кадык камгалалы болгаш өөредилге, эртем болгаш культура тыптып келген. Тываның хөгжүлдезинге Силерниң кириген үлүүнерни үнөүэри безин берге-

дир.

Силерниң амыдыралыңарга эвээш эвес шылгалдалар таварышкан— Силер дайынның кадыг-берге чылдарын, дайын сөөлүндеги буураашкынны болгаш аш-чутту, яды-түрентги амыдыралды болгаш чидириглерни чурттап эртинер. Ынчанмыже, мындыг уржуктар турза-даа, Силер амыдыралдың кол негелдезин— амыдыралдың эң берге үелеринде нарын байдалдарны ажып эртеринин, езулуг кижги бооп артарынын, шынчы болгаш кижизиг болурунун шынарын оскунмаан силер. Хүндүткеливис болгаш ынакшылывыс— Силерге чоргаарланып турар бис.

Сагыш-сеткилим ханызындан Силерге быжыг кадыкшылды, өг-бүлөңерге чаагай амыдыралды, эки уруг-дарыгыг болгаш уйнуктарлыг болурун күзөдим. Узун назылыг-ла бооп көрүнер!

Хүндүлел-биле,

**Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.ООРЖАК.**

Хүндүлүг чонувус, эргим хоочуннар!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазыназыны улуг кижилерниң хүнү байырлал-биле Силерге чүректин ханызындан изиг байыр чедирип тур.

Бо байырлал болза чаңчыл апарган болгай, чогумна харын бо хүнде Силерге хүлээп көрүүшкүнүн байыр чедирешиңизниң чылыг сөстөрүн дамчыдар аргалыг апарган бис.

Бистиң чуртувустун төөгүзүңге берге үелерде республиканың экономиктиг деңзигүүрүн катап тургузарыңа тодаргай базымнарны кылып, социал хөгжүлдениң айтырыгларын иделкейлиг шиитпирлээринге киришкен силер. Экономика, политика, культура болгаш хөй-ниити амыдыралыңа чедирешиңиз дээш чүнүң-даа мурнунда Силерге— улуг

салгалдың кижилеринге, маадырлыг күш-ажылы-биле, чаагай сүмелери болгаш ынакшылы-биле дараазындагы салгалдың салгакчыларыңа төлептиг амыдыралды хандыраар дээш кызымак ажылдап чорааннарга мөгөйип, хүндүлээр бис.

Силерниң амыдыралчы байлак дуржулганар, профессионал мергежиликтер экономиканы улам ыңай хөгжүдеринге, чоннун чаагай амыдыралын хандыраарыңа, эң эки национал чаңчылдарны арттыраарыңа болгаш көвүдедиринге дузалаар.

Силерге быжыг кадыкшылды, ынакшылды, төрөлдериниң болгаш чоок кижилериниң сагыш човаашкынныг болурун, өг-бүлелеринге аас-кежиин күзөдивис!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.ООРЖАК.

ЧААРТТЫНГАН СЦЕНАДА — «САЯН» БИЛЕ «ТЫВА»

С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңының чаарттынып кылдырган онза чараш залыңа сентябрьның 26-да Тываның национал чоргааралы болур «Саян» болгаш «Тыва» ансамбльдери чаа сценага ойнаар аас-кежиктиг болганнар. Ындыг хүндүткели олар чоргаарал-биле чаалап алганнар, чүге дизе бо ийи коллектив чоокта чаа улуг шаңналдарны алгаш келгеннер: «Саян» ансамбли Францияга Дижон хоорайга болуп эрткен ыры болгаш танцы фестивалыңа алдын медальды чаалап алган, а «Тыва» ансамбли Самаркандыга болуп эрткен «Чөөн чүктүн аялгалары» деп Бүгү-делегей фестивалыңа Гран-прини чаалап алган. Тиилелгелиг чанып келген артистеривиске байыр чедирген кежээге чаарттыңан концерт залыңа Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак делгеренгей сөс ап чүве чугаалаан.

— Бөгүн республиканың культура амыдыралында онзагай болушкуннун киржикчилери болуп турар-дыр бис — тудугжуларның кызымаккай ажылының түннелинде Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залы уран чүүлдүн езулуг хүрээзи болганы бо-дур. Бо залдың ажыдышкыны-биле «Саян» база «Тыва» ансамбльдериниң делегей чергелиг фестивалдарга улуг тиилелгелери чедип алганы капсырлажы бергени өөрүнчүгдүр. Тываның, Россияның, делегейниң сценаларыңа бистиң салым-чаяанныг артистеривистиң чедишикин Чазак доктаамал кичээнгейге ап келген. Бо удаада балет артизи Омак Сатка болгаш хөөмейжи Евгений Сарыгларга чурттаар оран-сава-биле дузалаар бис — деп, өөрүнчүг медээни кылбышаан, Шериг-оол Дизижилович байырлыг кежээниң киржикчилеринге, артистерге, ТР-ниң культура болгаш национал черектер талазы-биле сайыды Эрес Данзынга, күрүне филармониязының директору Светлана Сюрюнге, «Саян» ансамблиниң директору Надежда Даржаага изиг байырың чедирген.

С.БАЛЧЫР.

Чонну ажылга хаара тудар төпте

Кайда төлевирлиг хөй-ниити ажылдары тургустунганын, кайда хостуг ажылчы туруштар барын чонга дыннадыры-биле «Самагалдай», «Шын», «Эне сөзү», Тыва Республика» солуннарда, радиога чарлалдар бээринге эрткен 8 айларда 2510 рубль чарыг-даттыңан.

Төптүн ажылының бир кол угланьышкыны — ажыл чок улуска социал деткимче көргүзери. Ук программаның күсөлдезинче Тес-Хем кожунунун Чонну ажылга хаара тудар төвү 2003 чылдың эрткен 8 айларында 1 млн. 451 муң рубльди үндүргөн. Ооң иштинде материалдыг дузага—9 муң рубль, пенсия үнер хуусаазы 2 чыл четпээнде бо төптү таварыштыр эрте пенсия үнгеннерге 85 муң рубльге төлевирлер шилчиттинген.

База бир тускай программа— эде өөредилге. Бо чылдың дургузунда 65 кижини үениң негелдезинин аайы-биле херек мергежилдерге өөреткен. Орукчирик, өөредилге өртээнге федералдыг бюджеттен көрдүнгөн 118,5 муң рубль чарыг-даттыңан.

Көдээден чурттаачыларга хоорайга чурттаарының нарын айтырыгларын өөренип көргөш, Кызылдың 10 дугаар профучилище-биле керээ чарып, училищениң башкылары кожунга ажыл чок улустарны өөредирин дугурушкан. 20 кижги — одакчылар, 20 кижги ногаа ажаар мастерлер түр курстарын дооскан. Оон аңгыда найысылалга барып, компьютер операторлары, телемастер мергежилдерни

доосканнар бар.

Мергежилин эде өөрөнгөн соонда, кожунга, найысылалга ажыл тып алганнар эвээш эвес. А бир чамдыктары бодунун хуу ажылын ажыдып ап турар, олар доозукчуларның 30-40 хуузун тургузуп турар. Бодунун хуу ажылын ажыдып алыр дээн улуска акша бар болза, чээли акшаны керээ езуугаар шилчидип берип турар.

Эрткен чылдарда дузаламчы акша эгилде чок турган болза, бо чылдан эгелеп эгилделиг дузаламчы акшаны федералдыг бюджеттен Чонну ажылга хаара тудар төптү таварыштыр баштайгы дээрде дерилгеге дээш 5-6 муңну эгилделиг көргүзүп турар. Ол ышкаш кожун мөөрейлеринге киришкеш, тиелээрне республиканың Чазак мурнундан 20 муң рубльди хуусаалыг эгидилгелиг кылдыр берип турар апарган.

Чижээлээрге, О-Шынаада столарлыг кылыглар, мебель кылыр Белек Седен школа, интернаттарның удуур-чыдар оруннарын, стол-сандайларын кылып турар. Аңаа чагыглар кирери үзүлбестээн. Павел Лакпаа 3 дугаар чыл Чодураада телевизорлар септеп ажылдап турар. Виктор Нурсат картошка, ногаа тарыры-биле чээли алган. Ол чүгле боду эвес, харын ажыл чок улусту түр ажыл-биле хандырып, ногаа, картошка чашпаннаар, суггарар, кадартыр ажылдарга хаара тудуп турар.

Назы четпээн 14-тен 18 хар аразында 217 уруглар школаның сиген-ширбилин кезер, ногаа

ажаар ажылдарга хаара туттунган. У-Шынаа, О-Шынаа, Берт-Дагның чурттаачылары чыл эгезинде-ле мынчалдыр ажылдаар кылдыр баш бурунгаар уругларының аттары бижиттирип ап турарлар.

Школа дооскан элээди уругларны малчын аалдарга дузалажыр ажылдарга хаара туткан. Бо программаның күсөлдезинге 112 муң рубль чарыг-даттыңан.

Кожунга ажыл тып чадаан, өске кожуннардан ажылчы туруш тыпкан улус көжүп алырыңа дузаны көргүзеринин аргалары база бар болуп турар. Кожунга эргежок херек специалистерни өске кожуннардан чалап эккеп алган таварылгада, көшкениниң чарыгдалын төлеп дээр. Бо чылын 15 кижги аай-дээр көшкен. Тес-Хем кожунга бо хүнде даштыкы дыл башкылары, уролог, терапевт, невропатолог, окулист дээш 15 дээди эртемниг эмчилер эргежок херек.

Тес-Хем кожунунун Чонну ажылга хаара тудар төптүн коллективи 5 кижиден тургустунган. Ажыл тыппайн турар кижиге ажыл тып алыр арганы тургузары-биле база кожунда ажыл берикчилери-биле доктаамал харылзааны тудуп, ук төптүн ажылдаачылары хостуг ажылчын туруштарның кожун ярмарказын эртиртир турар. Бо ярмарка хемчээлдерге ажылчы туруштар болгаш баш бурунгаар чагыглар 14-15 чедир кирип турар.

Чойганмаа САТ.

Тес-Хем кожунунун Чонну ажылга хаара тудар төп тургустунгандан бээр 12 чыл ажылдап турар. Төптү баштайгы чылдарда Б-Б.Н. Иргит удуртуп турган. Ук төптүн бо хүнде удуртукчусу — Кара-оол Лопсанович Лапчаа. Кара-оол Лопсанович-биле кожунда ажыл чок улусту ажылга хаара тудар талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарының дугайында чугаалаштым.

Амгы үеде даңзыда 652 кижги бактаап турар, оларның 320-зи ажыл чок дээш тускай дузалал акшаны ап олурар. Ажыл чок чонга ай санында дузаламчы акша бээринге 180-ден 250 муң чедир рубльди үндүрүп турар. Бо акшаның бир кижиге ортумак хемчээли 480 рубль. Ооң ниити түнү ажыл чок кижиниң азыралында турар ажы-төлү болгаш мурнунда ажылдап турган ажылының шалыңындан дорт хамааржыр. Өг-бүлө

бюджединге ол немелде болуру магат.

Чонну ажылга хаара тудар төп хөй-ниити ажылдарыңа (тараа, ногаа, картошка тарыыр, суггарар, топкак белеткээр, суген кезер, септелге кылыр, өрт өжүрер...) ажыл чок улусту кириштиргеш, төлевирин алыр кылдыр суму чагыргалары, кожунунун ажыл берикчилери-биле керээлерни чарып ажылдап турар. Бо 8 айларда 239 керээ чардынган.

Кызылдың хоочуннар интернадында

Кызылдың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар интернадында чурттап турар кырганнар октябрь 1-де Бүгү-делегейиниң улуг назылыглар хүнүн байырлап эрттиреринге белен.

Амгы үеде ында 160 хире кижичи чурттап турар. Чүгле Тыяаның булуңнарындан эвес, соңгаар хоорайлардан келген орус, тыва, хакас, татар, бурят болгаш өске-даа сөөктүг кижилер бар. Чурттакчыларда дээди, ортумак эртемниглер, удурткучу, чогаалчы, инженер, эмчи, башкы, механизатор, даараныр, чазаныр, көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглери, малчын, саанчы болгаш өске-даа эртембиллиг кижилер бар.

Чурттакчыларның чартык кези — херэеженнер. Хар-назы талазы-биле алырга, 80-90 хар үези кижилер 20 ажыг. Долзат Адаस्ताевна Ондар 93 харлыг, МЧАЭ-ге, колхоз-совхозтарга ажилдап чораан, Дадарыкпай Дондук-оол Сономовна 89 харлыг, колхоз-совхозтарга ажилдап чораан, Улуг-Хем чурттуг Ирина Захаровна Мананникова 86 харлыг, башкылап чораан, Анна Романовна Лебедева 86 харлыг, колхоз-совхозтарга ажилдап чораан, Сүрүңмаа Мээреңовна Сарыглар 86 харлыг, малчыннап чораан, Доспан Давыланович Оюн 82 харлыг, Ада-чурттуң дайынынга киржип чораан Борис Николаевич Сидоров 78 харлыг, Дарыкпаа-Дөртековна Даржаа 86 харлыг. Ол кырган 1939 чылда Кызылдың "шарылар согар" деп адап турганы эт белеткээр черге ажилдап киргеш, 70 харга чедир ажилдап чораан. Ылаңгыя дайын үезинде АРШ-тын шерин эт-биле хандырып турган. Кызылдың эт комбинатынга ижин-шөйүндү аштарынга тускай мергежэн кадр дээш шаңнадып турган. Сөөлүнде-даа ССРЭ-ниң медальдары болгаш чурт иштиниң шаңналдарына

төлөптин көргүскен.

Анна Одумачьева Бадарчы 82 харлыг. 1921 чылда чаа тургустунган Каа-Хем кожуунун даргазы турган Салчак Одумачының эң баштайгы уруу кижидир. Өөнүң ээзи Бадарчы школага башкылап чораан.

Саяна Хепиновна Оюнова Ээрбек чурттуг. 1940 чылда Кызылдың Раскова аттыг даараныр комбинатка өөренип турган. 1941 чылдың июнь айда Ада-чурттуң дайыны эгелээнде кызыл шериглерге чылыг чолдак тоннар, хол-хаптары даарап чорудар ажилга илдепкейлиг ажилдап, мурнакчыларның одуруунга кирип, мактаттырып, янзы-бүрү шаңналдарны ап чораан.

Улуг назылыгларның аразында бо одуругларның автору база бар. Аревэ ажилдарындан культура-чырыдышкын, саң-хөө, садыг шугумун, сөөлү 20 ажыг чылдар дургузунда эмнелгеге, социал хандырылга шугумунга, республиканың 10 ажыг кожууннарынга үре-түнелдиг ажилдап чораан. 1989 чылдың төнчүзүнде Хоочуннар бажыңыга ийи ай ажилдааш, ол хевээр аңаа чурттай берген. Чазактын шаңнал-макталдарын ап чораан.

Хоочуннарның аразында даараныр, аргыттынар, чазаныр кижилер ылаңгыя байырлалдар үезинде кылган ажилдарын делгелелерге салып турар. Оон аңгыда уран чүүлге салым-чаянныг, ырлаар, шүлүктээр, хөгжүм ойнаар, хөөмейлээр, чечен-мерген тоолдаар, тывы-зыктаар улус база бар. Эки көргүзүглер кылганнар шаңнаттырып, хоорайга-даа барып, мөөрейлерге киржип турарлар. Ынчангаш Улуг назылыглар хүнү-биле бодум ышкаш кырган эш-өөрүмге кадыкшылды күзеп ор мен.

Василий УЙНУКАЙ,
күш-ажылдың болгаш
парлалганың хоочуну.

Мөре-Хандың огу

ТАР Чазаа таптыг-ла мугур он чыл болуп, бүгү делегейге чаңгыланып турда, Соян Чылбак-оол биле Иргит Тойбухааның аалдарына найыржыгаш болган. Соян Чылбак-оол ашак өле серге мойнаан ууштап-ууштап хойлап-каш, кожазында аалче шошкудупкан. А Иргит Тойбухааның аалында чаш уруг ызы дыңналганындан бээр он-на хонган турган.

Кавайда чаш Улзаң-оол 1931 чылдың сес айның 27-де төрүттүнген болза, а Байыс 1931 чылдың он айның онундун хүнүнде чырык көргөн турган. Төре-хөлчүлерниң шаг-шаандан чаңы ыңдыг турган. Соян Чылбак-оол огулунга уруг дүгдөп бергени ол. Ол-ла хевээр кожалар эп-найыралдыг чурттап арткан.

«Кижичи өзер, кидис шөйлүр» дижир болгай. Улзаң-оол Чылбакович биле Байыс Тойбухаевна база кижилер болу берген. Дүгдөөн эжишкилер кады чурттай бергенер. Оларны кым-даа чарып шыдаваан. Чүгле чазак-чагырга үргүлчү солчуп турган. Сумулар солчуп, колхоз-совхозтар тургустунуп тургулаан.

Улзаң-оол Чылбакович Эрендей үш классты дооскаш, дис баштап, бут кырынга туруп алган. А Байыс Тойбухаевна беш классты дооскаш, өг-бүлө эртемниң кызыгаар чок делгеминге бодун бердинипкен. Сактыргала, чийк ышкыш сагындырар, а өг-бүлө эртеми дег нарын болгаш берге база аас-кежиктиг амыдырал кайда боор.

Улзаң-оол Чылбакович совет-партия школазын база Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун чедишкенин дооскан соонда, Ак-Эрикке Сталин аттыг колхозка даргалап эгелзэн. «Чодураа», «Тес-Хем» совхозтарга директорлап, сумулар даргалап, «О-Шынаа» совхозка партком, а оон соонда аңаа тургустунган бот-орулга-чарылгалыг төптүн

удуртукчунга томуйладып, мал чеминиң баазанын курлавырга элбек кылдыр тургузуп чораан. Ол төптөн Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Өвүр болгаш ыраккы Мөңгүн-Тайга кожууннарның колхоз-совхозтары сизген-ширбиш-биле хандырытынып турганын канчап уттур боор.

Улзаң-оол Чылбакович езулуг-ла күрүне огулундун бирээзи дизимзе, кандыг-даа хөөредиг чок эвеспе. «Акаа мен» деп бот тогдунуп чораанын кажан-даа дыңнаваан мен. Улус чон-биле чугаалажып, улуг-бичини ылап билер, хүндүлээчел сеткилдиг дарга чораан чүве. А мен харын «Соян огу акаа кандыг-даа ажилды шыдаар ийик сен чоп, арга-дуржулгаң хөөрөп олур» деп дилегилей бээр чораан мен. Көдээ бижикчиниң иттири-дир ийин. Ынчалза-даа чаңгыс-даа катап ооң эрткен оруунун төөгүзүңге очерк тураскаадып чадажып каан мен. «Манай-манай малга чедер, бодай-бодай бодага чедер» деп, сояннар домактажыр чүве чорду. Ам харын элзэн алга-йөрээлдиг одуругларны калбартыптар кежиктиг болдум.

Улзаң-оол Чылбакович биле Байыс Тойбухаевна Норзаңмаа эмин эрттир бай өг-бүлө болгай: 11 уругларлыг, 41 уйнуктарлыг. Ындыг аас-кежикти Байыс Тойбухаевна чаяп төрүп каан. Маадыр иеге «четтирдим» деп тоожуларымга каксы-даа бол, чырыдып чоруур кижичи мен. Екатериназы — РФ-тиң алдарлыг башкызы, СПТУ-нун мастер башкызы, Финазы — ТР-ниң алдарлыг малчыны, ТАССР-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан, Январьцеви — хуу ажил-агыйлыг кадарчы, Зинаидазы — «О-Шынаа» совхозтуң сурагыл малчыны, Боризи — республиканың каайлы чериниң кадрлар килдинде, Эрес-оол кажан-даа машинадан дүшпез, бот-хары-

салгалыг чолаачы, Фаиназы — Кызыл хоорайда сайгарлыкчы, Ураназы — садыгчы, Эзир-оол — № 2 АТБ-де чолаачы, Эдуард шериг албанында хүлээлгезин эрттирип турар, Зоязы бичии уруглар башкызы болуп ажилдап чоруурлар.

Хөй уругларлыг ада-иениң ачы-буяны-ла ынаан. Шупту харысалгалыг ажилдап, чурттап чоруурлар. Кымның-даа ажит-төлдери төлөпиг болза, күрүне-вис база кадык, хоор чоннуг чоруур ийик бис. Амыдыралда чамдык хомуданчыг кара чүүлдер база турбас турган боор. «Чамдык ийи-чаңгыс ада-иелер огу, кызын «айт» диге эки боор. Арагалаар азы ажил чок хирезинде, оларын са-ла мактаан чоргулаар ирелерге, энелерге ужуражып чоруур-дур мен. Хары кижичи безин ыды берилээр-дир. Бодун тогдунуп хоржок ийин» — деп Улзаң-оол Чылбаковичиниң бо чугаазын бөгүн безин сактырдыр мен. Кем-херек үлгедир, оорланыр-кавырактаныр чоруктар уламчылап турары хараданчыг-дыр.

Улзаң-оол Чылбакович кижичи дээш сагыш салып чораан. Өг-бүлө сайзыралына кириген ачы-хавыязы улуг, Кызыл-Чыраа сумузу ооң арыг адынга тураскааткан бир кудумчудан адаар эргелиг деп бодаар мен. Чүге дээрге ол бүгү назынын сумузунга даргалап эрттирген. Ленин болгаш «Хүндүлелдин Демдээ» орденнерин 1, 2, 3 чергелериниң эдилекчизи» деп, Зинаида Улзаң-ооловна Коштай-оол чугаалайдыр. Улзаң-оол Чылбакович биле Байыс Тойбухаевна кайызы-даа — күш-ажылдың хоочуннарыдыр. Эки кижилер аравыста чүсчүс, ыңдыг-даа болза, оларның аразында онзагай өг-бүлө-дир. «Адаарга аттыг, сураарга сумулуг» деп чүве бо-ла-дыр.

Мотор ТИРЧИН,
Тес-Хем кожуун.

МӨГЕЛЕР АДАЗЫ МӨРТЕЙ-ООЛ КЫРГАН-АЧАЙ

Чес-Булуң, Калбак-Хараган чону ол кырган-ачайны Орустаар-Ирей деп шолалаар турган чүве. Ооң аныяк чораан чылдарында Хемчикке бай орустар чурттап чораан. Ол орустарга чалчалап чорааш, оларның дылын өөренип алган кижичи дижип улус чугаалажырын дыннаан мен.

Час боорга, Көжээ-Бажынга турган мал баазазына ажилдаар дээр орустар чедип келирге-ле, Орустаар кырган-ачай оларның-биле кады ынаар чоруптар турган кижичи. Сонгу кожууннарга чоннун күрүнеге саткан малын мал сүрүкчүлери аңаа сүрүп чедирип дужаар, а оон ыңай орус, хакас сүрүкчүлөр хүлээп алгаш, Абаканның эт комбинатына апарып дужаар турган чылдары ол чүве-дир ийин.

Ол 7 оолдуг, 1 кыстыг чораан кижичи. Ооң эң улуг огу Сүт-Хөлдүң сурагжаан мөгези чораан Мөге Араптаң дээр акыйның хүрежирин бис магадап

көрүп, ол бодунуң онаан ашкан санында-ла мөге комиссиязының мурнунда деспилерде ургулап каан быштакты, боованы адыштааш, шык ортузунче чажыптарга, бистер, балдыр-бээжертер, ону чыып чип турганы-высты утпайн чор мен.

Кырган-ачайның ийи дугаар огул Борбак-оол дээр база хүрежир кижичи чүве. Оон бичизи Сарыг-оол акый, ол база доктаамал хүрежип чораан, огу Сын-оол Күжүгет республиканың шырак мөгези чораанын номчукчулар билер боор. Сарыг-оол акыйдан бичиилери Байыргын, Сеглендей алышкылар база хүрежир чордулар.

Орустаар кырган-ачайның алды дугаар огу Чаш-Уруг Күжүгет республиканың улуг байырлалдарына каш удаа шүглүп, ады-сураа үнүп чораанын мезен салгалының кижилери эки билерлер.

Ачам сугнун кыштаар, чазаар, күзээр хонаштары Орустаар кырган-ачайны-биле

кожа-хелбээ чораан. Ынчангаш ооң оолдары чайын тараа суггарарда, сизген кезерде мени албан-биле кээп ап алгаш, сес дугаар мөге кылдыр олуртуп, хүрежир чорааннар чүве. Мен ол мөге акыйларның эң хеймери-биле чажыт турган мен.

База бир солун чүве, Орустаар кырган-ачайның чаңгыс кызы, Бучук угбай чеди кыстыг, чаңгыс оолдуг болган болгай.

Ол шагда кожуун чергелиг мөгелер сумуларга хүрешпейн, чүгле кожуунга хүрежир, а ТАР начыннары дээр алдарлыг мөгелер чүгле Чазак байырлалдарына хүрежир. Ындыг чурумну кым-даа доктаадып тургуспаанда турган болза, мөгелерниң боттарының арын-нүүрүндөн ыңчаар чурумчуп, чаңчыл болу берген турганы ол-дур ийин. Улуг мөгелер аныяктарның хей-адын көдүрүп, оларны хостуу-биле хүрежип өөрөнзиннер дээш оларга шаптыктавайн турган чүве боор ийин он.

Аваа МОНГУШ.

Улуг-Хем кожуунундун Каыракаңда кырганнар бажыңында хоочуннар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

**Тыва Республиканың
Январь-августа Социал-
Экономиктиг Байдалы**

ҮЛЕТПҮР

2003 чылдын январь-август айларда республиканың үлетпүрү, хууда сайгарлыкчылар-биле кады амгы күштүг өртектөр-биле 946,7 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн. 2002 чылдын бо үези-биле деңнээрге, 3,3 хууга өскөн.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринин структуразындан алгаш көөрге, оларның хөй үлүү электри энергиязынга — 28,7 хуу, өңнүг металлургия — 25,9 хуу, одаар чүүл үлетпүрүнге — 11,1 хуу, аш-чем үлетпүрүнге — 19,7 хууу хамааржып турар.

Продукция бүдүрери тудуг материалдарының үлетпүрүнде, одаар чүүл болгаш полиграфия үлетпүрлеринде бедик темпилиг эзүп турар. Металл болбаазы-радыр, далган-крупна болгаш чарба бүдүрер бүдүрүлгелерде болгаш чиик база өңнүг металлдар үлетпүрлери көскүзү-биле чыдып каап турар.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлериңиң талазы-биле көдээ ажил-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли бо чылдын январь-август айларда баш удур санаашкын-биле алырга, амгы күштүг өртектөр-биле 715,1 млн. рубль азы 2002 чылдын ол-ла үези-биле деңнээрге, 95,5 хуу болган. Көдээ ажил-агыйның продукциязының 15,1 хууу көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге (биче бүдүрүлгелерни болгаш дузалал ажил-агыйн кириштир), 79,6 хууу чурттакчы чоннун ажил-агыйынга, 5,3 хууу арат (тараачын) ажил-агыйларынга хамааржыр (2002 чылдын январь-август айларда дес-дараалаштыр 15,6; 79,2; 5,2 хуу турган).

Теведен ангыда, ажил-

1123 кг турган. Төрүүр кыс дагаадан 47 чуурганы алган, эрткен чылын 54 турган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өңчүнүң бүгү хевирлеринин автомобиль транспорту-биле 2003 чылдын январь-август айларда 666,0 муң тонна чүктү сөөрткен. Эрткен чылдын ол үезинге деңнээрге, 99,7 хуу болган. Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгези 2002 чылдын ол үезинге деңнээрге, 6,8 хууга өскөн, азы 85,8 тонна болган.

Пассажирлер аргышты-рылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 12,9 млн. пассажирлерни аргыштырган. 2002 чылдын январь-август-биле деңнээрге, 113,4 хууга көвүдээн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 102,8 млн. рубльдин ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 47,0 млн. рубльдин. Ниити ачы-дуза чедирилгезинин 45,7 хууу чурттакчы чоннун ачы-дуза чедирилгезинге онаажып турар, эрткен чылдын бо үезинде 43,5 хуу турган.

ТУДУГ

Өңчүнүң янзы-бүрү хевирлеринин болгаш организацияларның бо чылдын январь-август айларда акшаның бүгү дестеринден инвестицияның ниити хемчээли (немээн өртекке үндүрүлгелер чокка) 403,2 млн. рубльди шингээди алган, эрткен чылдын бо үези-биле деңнээрге, 5,2 хууга хөй болган.

Керээлиг тудуг ажилдарының хемчээлин тудугжулар-биле чардыган керээ эзугаар 345,8 млн. рубльге күүсеткен, эрткен чылдын бо үези-биле деңнээрге, 34,5 хуу хөй болган.

структуразында аш-чем барааннарының деңзигүүрү 55,8 хууу, аш-чемге хамаарышпас барааннар — 44,2 хуу.

2003 чылдын сентябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, үүрмектеп садар бараанның бүдүрүлгеден курлавыры 65,2 млн. рубль азы 26 хунге чедер.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ- ДУЗАЛАР

Чурттакчы чонга көргүскен телевириг ачы-дузаның хем-

чээли баш удур санаашкыннар-биле алырга, 462,7 млн. рубль, денештирген өртектөр-биле алырга, 2002 чылдын январь-август айларның деңнелинден 6,5 хуу хөй болуп турар.

Коммунал ажил-агыйында, транспортта, харылзаа болгаш эмнелгениң телевириг ачы-дузаны боттандырышының ниити хемчээли кончуг дүрген эзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

2003 чылдын августа 2002 чылдын декабрьга көөрге, чурттакчы чонга инфляция (акшаның үне чокталышкыны) 7,7 хуу болган, 2002 чылда 6,0 хуу турган. Аш-чем барааннарынга өртектөр 6,8 хууга, аш-чемге хамаарышпас барааннарда 5,9 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер — 16,5 хууга өскөн. (2002 чылда аш-чем барааннарынга өртектөр 4,3 хууга, аш-чемге хамаарышпас барааннарда — 7,0 хууга, телевириг ачы-дуза чедирилгезинге — 12,3 хууга өскөн турган).

Үлетпүрге өртектөр көргүзүлгелери 2002 чылдын декабрьны бо чылдын август-биле деңнээрге, 109,3 хуу. (2002 чылда — 118,0 хуу турган).

САҢ-ХӨӨ

2003 чылдын январь-июльда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 245,7 млн. рубль карылгалыг болган, эрткен чылдын бо үезинде 191,7 млн. рубль турган.

2003 чылдын август эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин ниити албан төлээр

өрези (кредитор өре, банкыларда болгаш чээлиде өре) 2508,6 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре — 1840,8 млн. рубль.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түнү 1599,4 млн. рубль, азы ниити өрениң 77,2 хууу болуп турар, хуусаазын эрттирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлөлгелер — 20,3 хуу, күрүне-ниң бюджетче дашкаар төлөлгелер — 24,3 хуу, хандырык-

биле эде көргөн орулгалар) 2002 чылдын деңнелинге көөрге, 6,0 хууга өскөн.

Ажылдап турар кижилерге айда ортумаа-биле санаттыг шалың акшазы 2003 чылдын июль айда 4188,7 рубль болган. 2002 чылдын июль-биле деңнээрге, 2,4 хууга өскөн.

2003 чылдын август төңчүзүнде күрүнеңиң чонну ажилга хаара тудар албанының органныңгына учетка ажил дилеп турар 13,9 муң хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 11,6 муң кижиге ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн. Оларның 58,2 хуууна ажил чок чорук талазы-биле ажил чоктарның пособиесин тывыскан.

Демография. 2003 чылдын январь-июль айларда республикага чоннун чайгаар өзүлдизи 1000 кижиге онааштыр 4,7 кижиге болган, ооң мурнунда 2,2 турган. Чурттакчы чоннун эзүп көвүдээр чоруу 28,2 хууга өскөн болгаш 1000 кижиге онааштыр 20 чаш уруг төрүттүнгөн.

2764 кижиниң өлгени бүрүттүнген (2002 чылдын январь-

июльда 2712 турган). Чаштарның өлүп хораар чоруу, 1000 чаа төрүттүнген чаштарга онааштыр 31,1 чаш уруглар 1 хар чедир назылыг тургаш өлгөн, 2002 чылдын январь-июль айларда 27,2 турган.

2003 чылдын январь-июль айларда ХБАБ органныңгына 780 бадыланчылганы болгаш 381 чара бадыланчылганы бүрүткөөн. Бадыланчылга 94-ке көвүдээн, чара бадыланчылга 2-ге кызырылган. 1000 бүрүткеттинген бадыланчылгага 488 чара бадыланчылга онаажып турар (2002 чылда — 552 турган).

Чурттакчы чоннун аарыыр чоруу. Бо чылдын сес айларында республика девискээринде бүрүткеттинген халдавырлыг аарыгларның бадып турары билдинген.

Корум-чурум үрээшкини. Республика ИХЯ-ның санмездеринден алырга, 6018 кем-херек үлгедишкени бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннун 100 муң кижиге хамаарыштыр 1934,4 кем-херек үлгедишкени онаажып турар, эрткен чылдын январь-августа 1616,8 турган. Хулиганзыг чорук, өлүм-биле доозулган озал-ондак, экономиктиг кем-херек үлгедиглери, наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үлгедиглери, өскениң өңчүзүн оорлаары эзүп турар. Кем-херек үлгедишкениң илередип тывары 46,1 хуу болган, эрткен чылдын бо үезинде 33,6 турган.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕҢНЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннун кижиге бүрүзүнге хамаарыштыр акша орулгалары 2003 чылдын январь-август айларда айда 2570,9 рубль болган. Боттуу-биле бар акша орулгалары (албан төлээр төлөлгелерни болгаш дады-вырларны казып кааптарга, арткан болгаш хереглел өртектеринин чыынды индекси-

биле эде көргөн орулгалар) 2002 чылдын деңнелинге көөрге, 6,0 хууга өскөн.

Ажылдап турар кижилерге айда ортумаа-биле санаттыг шалың акшазы 2003 чылдын июль айда 4188,7 рубль болган. 2002 чылдын июль-биле деңнээрге, 2,4 хууга өскөн.

2003 чылдын август төңчүзүнде күрүнеңиң чонну ажилга хаара тудар албанының органныңгына учетка ажил дилеп турар 13,9 муң хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 11,6 муң кижиге ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн. Оларның 58,2 хуууна ажил чок чорук талазы-биле ажил чоктарның пособиесин тывыскан.

Демография. 2003 чылдын январь-июль айларда республикага чоннун чайгаар өзүлдизи 1000 кижиге онааштыр 4,7 кижиге болган, ооң мурнунда 2,2 турган. Чурттакчы чоннун эзүп көвүдээр чоруу 28,2 хууга өскөн болгаш 1000 кижиге онааштыр 20 чаш уруг төрүттүнгөн.

2764 кижиниң өлгени бүрүттүнген (2002 чылдын январь-

айларда күштүг болгаш шупту малдың баш саны эзүп турар. Мыйыстыг бода малдың баш саны 114,6 муң четкен, хөй, өшкү — 858,9 муң, хаван — 39,6 муң, чылгы — 27,4 муң, куш — 88,9 муң, төве — 134, иви — 1876. 2002 чылдын бо үези-биле деңнээрге, эът бүдүрери 3,9 хууга, сүт — 5,2 хууга, дагаа чуургазы 2,3 хууга эвээжээн. Ажил-агыйның өске адырларынга көөрге, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде мал ажилының продукция бүдүрери дүрген эзүп орат.

Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерде бир инектен ортумаа-биле 1124 кг сүтү саап алган, эрткен чылдын бо үезинде

БАРААННАРЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгасы, ниитинин чөмөнниге черлерин кириштир алырга; 2003 чылдын деңнештирген өртектери-биле 2028,5 млн. рубль, азы 10 хууга өскөн.

Бараан саарылгасы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин 20,2 хууундан, биче бүдүрүлгелеринин 33,8 хууундан, эт-херексел, холушкак болгаш аш-чем рыноктарынга садыглаашкынның 46,0 хууундан тургустунган.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгасының макро-

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

АЧЫ-БУЯННЫГ

Чонунга кижиниң буяны, ачы-дузаны ооң ажыл-ижинге көстүп илерээр. Эмчи кижиниң мергежили эң-не буянын, хүндүлүг.

Мен бичимде эмчи болурун күзеп, эмчилер дугайында номнар, сеткүүлдер сураглаар чоран мен. Школаны дооскаш, Красноярскиниң эмчи институтунче дужаар деп тургаш, амьдыралга болгулаан янзы-бүрү чылдагааннар ужун кирип ап шыдавайн баргаш, башкы мергежилдинге өөренип олган мен. Хомудавас мен, ол база-ла буянын мергежил. Ынчалза-даа эмчилерниң ажыл-ижин, аажы-чаңын хайгаараар, сонуургаар чаңчылын артып калган, уттундурбас.

Кандыг-даа кижиниң эмчилээр, эмчиден арга-сүмө алыр, эмнедир апаар. Мен эмчинин хүлээп алышкынынга олургаш, бодум сорулга-даа салбайн, эмчинин аажы-чаңын, ооң мергежилдинге бердингенин, арга-дуржулгазын хайгаараар, сонуургаар чаңчылдыг мен. Бо назы-хар улгаткыже кандыг эмчилерге таварышпадым дээр! Кандыгы-даа бар-ла боор-дур. Чүгле "эмчи" деп ат астып алган аарыг-човулаңга таварышканарны дам-на хилинчектеп чоруурлар база арбын. Езулуг эмчинин буянын хүлээлгезин сеткилинден күсөдип, аарыг кижилерни чүлгө эмнер-биле кадыкшыдарындан аңгыда, эм-домдан артык эриг-чымчак сеткили, аянныг, чараш хүлүмзүрүү болгаш ачы-буянын сөс-домаа-биле аарыг кижилерниң сеткил-хөөнүн, хей-аьдын көдүрүп, муңгаралдан адырып, амьдыралче, кадыкшылче... тура-сорукту, күштү немеп чоруур эмчилер чон аразында хей...

Бир-ле кежээ телевизорга хей-ле мурнакчыларны шаңнап турарын көргүзүп эгеледи. Шаңнал ап турарларнын аразында хоочуннар бажынынын кол эмчизи Бора Кууларовна Биче-оол бар болду. "Кончуг-ла шын шилилге болган-дыр" деп бодал, сеткилим өөрүп олурдум. Ындыг бодал чүгө менээ төрүттүнүп келгенил?

Сургуул чылдарыыстан эгелээш, амьдыралыыстың орукта-

ры каттыжып, үнчүп-киржип чурттап келдвис. Аныяндан тура-ла Бора Кууларовнаның өөредилгеге-даа, ажыл-ишке-даа тура-соруктуун, чүгө-даа торул-базын, үе-шакты чөп, шын ажылгап билирин магадаар мен. Ооң мергежилин шын шилип алганын, аңаа ооң хандыкшаанын, могаг-шылап чогуң, кежээ, шыдамын сургуул дыштанылгаларын безин хилис эрттирбейн, эмнелгелерге ажылдап, шингээди ап турар эртемин херек кырында кара-биле көрүп, холу-биле тудуп, киржип чоранын магадаар мен. Ол өөренип тургаш-ла, дыштанылгасында Бай-Тайганын кожуун эмнелгезинге эмчи сестразынын-даа, эмчинин-даа хүлээлгезин күсөдип, чон-биле сырып харыл-заалыг, аарыг-човулаңга таварышкан кижилерни көрүп, оларнын-биле сеткил-сагыжын үлежип, арга-сүмезин берип, боду келир үеде ажылынга хей чаа чүүлдерни танып, билип алган.

Бора Кууларовнаның өөнүң ээзи институтту кады өөренип дооскан эжи, уругларынын адазы "ТР-ниң алдарлыг эмчизи" аттын эдилекчизи Шаңгылаң Ооржак-ович Биче-оол. Эп-найралдыг, бот-боттарын ханы билчир, деткижер, кыдындан көөргө безин чараш, чаптанчыг, арыннарында хүлүмзүрүг чырып чоруур улус-ла болгай. Олар ийи кыс, бир оолду өстүрүп кижизиткеш, эртем-билиге чедирип каан. Уруглары ада-иезинин чоргааралы болуп, арат-чонунга төлептиг бараан болуп, чурттап чоруурлар. Улуг уруу Саяна Шаңгылаңовна ада-иезинин мергежилин салган алган дээди категориянын психиатр эмчизи, бичии уруу Сюзана Шаңгылаңовна — иштики херектер яамызында психолог, милициянын капитаны, огул Шолбан Шаңгылаңович ТР-ниң Чазан-да ажылдап чоруур.

Бора Кууларовна уйнуктары Айлана, Гульнара, Айдың болгаш Уранктайнын аас-кежиктиг ке-

лир үези, кижизиг, төлептиг өзүп-мандыыры дээш күш-ажылга амдыгааштан чаңчытырып, улугну хүндүлөп, уруг-чашты эргеледип, ээ көрүп, бүдүштүг, чончу болурунга аргасүмени берип, ачы-дузанын көргүзүп, бодунуң ажыл-ижи, амьдырал-чуртталгазы-биле үлегер болуп чоруур. Уйнуктарынын салым-чаянын, тура-соруктуг, амьдыралга, эртем-билигте сонуургалдыг болганы — кырган-авазынга улуг аас-кежик. Айланазы олимпиадаларга тилекчи болуп, Россиянын хей хоорайларынга четкилээн. Ол бо чылын Австриянын Венага болган фестивалга киришкеш, шаңналдыг чанып келген. Айлана — күрүне лицейинин эки өөреникчизи. Гульнара №1 школада өөренип турар. Ол Сочиге курортка дыштанып чораш келген. Бичии Уранктай биле Гульнара Саяна Шаңгылаңовна биле Красноярск, Иркутск хоорайларга четкеш келгенер.

1964 чылда Иркутскиниң күрүнеиниң эмчи институтун дооскан соонда, Бора Кууларовнаның мергежили, арга-дуржулгазы кайда хережил, ону ынаар чорудуп турган. Туберкулезка удур санаторийге, Бай-Тайгага ниити аарыглар эмчизинге, Кызыл хоорайнын халдавырлыг аарыглар эмнелгезинге, Кызылдын эмчи училищезинге башкылап-даа тургаш, ажыл-херезинге туруштуг, негелделиг боолу, республиканын чонунуң кадык-чаагай болуру дээш янзы-бүрү профилактика ажылдарын чорудуп, ак сеткилдин, шынчынын көргүзүп, хей-хей аныктарны эмчинин мергежилдинге өөреткен.

Профэвилелдер чөвүлелинге бүзүрөттүргөн эмчи болуп ажылдап тургаш, чоннуң кадыкшылынга ажыктыг хей методиктиг сүмелерни берип, организастыг, сайгарылгалыг ажылдарны чорудуп турган.

Бодунуң ажыл-чорудулгазынын үезинде эртем-билиин үргүлчү сайзырадып, эмчи кадр-

лар ортузунга методиктиг ажылды чорудуп, аттестациялар чорударынга идепкейлиг киржип келген. 1988 чылда кадык камгалап ажылдакчыларынын съездизинин делегадынга сонгудуп, аныяк студентилерни өөредип белеткээринин арга-хевиринге хамаарыштыр айтырыгны көдүрүп, Москвага болган ол чыыштын ажылынга идепкейлиг киришкен. 1989 чылда Чөөн Сибирь девискээринге чугула методиктиг сүмелерин ажылдап кылганы дээш бирги чергенин диплому-биле шаңнаткан. Бора Кууларовна каа-даа ажылдап тургаш, чоннуң культуруг, кадык-чаагай чуртталгазы дээш туржуп, чон ортузунга тайылбыр ажылдарын солун, сеткүүлге, радио, телевидение дамчыдылгаларынга чырыдып келген.

1991 чылда Бора Кууларовнаны Кызылдын хоочуннар болгаш инвалидтер бажынынын кол эмчизинге томуйлаан. Маңаа ажылдаан үезинде хей-ле ниитилел ужуур-дузалыг ажылдарны кылган. Бир-ле дугаарында, хоочуннар болгаш инвалидтер бажынынын бодунга 50 оруннуг «Милосердие» деп салбырны ажыдарын чедип алган. Бора Кууларовнаның идепкейлиг киржилгези-биле Улуг-Хемниң Хайыраканда, Чеди-Хөлдүн Хову-Аксында, Би-Хемниң Хадында хоочуннар болгаш инвалидтер бажынынын салбырлары ажыгтынгылаан. Ол салбырлары эмчи кадрлар-биле четчелеп хандырганьда кол эмчинин үлүг-хуузу улуг.

Бир чыл бурунгаар Сукпак суурга тускай интернат-бажыны ажыдары Бора Кууларовна чедип алган. Ол бажың колдуунда херек эрттирип чоран, дөргүл-төрелдеринден ыраан, чурттаар оран-савазы чок кижилерни хүлээп ап, оларнын аарыг-аржыны эмнеп, шын ак орукче кирип чурттаарынга дузалаар сорулгалыг.

Хоочуннар болгаш инвалидтер бажындарынга ажы-төлү азыраарындан ойталаан, азыраар улuzu чок, кандыг-ла-бир аарыг-

хилинчекке туттурган, назы-хары дөгүп, кыраан кижилер кээр деп чүве билдингир. Оларнын аразында кандыг кижилер чок дээр. Чеже кижини барыл, ынча аажы-чаң, чеме-хала, аак-кээк-ле болгай. Кижини бүрүзүнге тускай хамаарылга, чугаа херек. Оларнын-биле ажылдаары кончуг нарын, кижини болган таарышпас. Бора Кууларовнаның бо бажында дыка үр ажылдап турарынын кол чылдагааны — кымнын-биле, канчаар ажылдаарынын чөптүг арга-хевирлерин тып алганында.

Бора Кууларовна боду хоочураан аарыгларны эмнээринин чаа арга-хевирлерин ажылдап кылып, ажылгап, чаа аппаратуралар болгаш дериг-херекселдер-биле кабинеттерни дерип, эм-дом хандырылганын үргүлчү чедип ап турар. Ол 25 чыл дургузунда эмчи училищезинге башкылап ажылдаан болгаш хей эмчи сестраларын, фельдшерлерни белеткээринге киришкен. Ооң өөреникчилери Ты-вань булун бүрүзүнде ажылдап, чонга ачы-дузанын көргүзүп чоруурлар. Чамдыктары башкызы-биле эгин кожа чаңгыс черде башкызындан арга-сүмени ап, үре-түннелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдап чоруурлар. Оларга Людмила Монгуш, Серенмаа Хурбе, Урана Монгуш хамаарып.

Бора Кууларовна амьдыралга быжыг туруштуг, ажылынга тура-соруктуг, бодунга-даа, эш-өөрүнге-даа негелделиг, ак сеткилдиг, эвилең-ээлдек кижини чүве. Ажыл-ижи кижилерге буян-кежикти шаңнап чоруур, «Улустуң эмчизи» деп бедик атка төлептиг болган Бора Кууларовнага ак орукту, узун назынын, ажыл-ижинге чедиш-киннерни күзеп:

Эртем-билиин харамнанмайн,

Эмчилерни өөреткен. Арат-чоннуң кадыгы дээштин Амыр-дыжын уттувукан Бора-Шээлей ажыл-херээ Боду бүдүп, чогул турзун — деп алгап-йөрээп каар-дыр мен.

Дудаа ООРЖАК

Кызыл хоорай.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАНЫН ТҮҢНЭЛДЕРИ

Тыва Республиканың күрсанэпидхайгаарал төвүнүн дыңнатканын езугаар алырга, РФ-тин кол санитар эмчизинин «2003 чылда уругларнын кадыкшылын быжылгап дыштандырыарынын хандырылганын дугайында» деп 2003 чылдын май 7-де үндүргени № 94 доктаалына, РФ-тин Кадык камгалап яамызынын сайыдынын база-ла шак-ла ындыг аттыг бо-ла чылдын май 26-да үндүргени № 214 дужаалына дүүштүр 2003 чылдын чайынында республикага уругларнын кадыкшылын экижидери-биле чайгы дыштанылганын организастаар сорулганы хандырыарынга хамаарыштыр тодаргай ажылдар кылдынып чоруттунган.

Ук айтырыг Тыва Республиканың Чазаның хуралдарынга база чаңгыс эвес удаа көрдүнгөн. Аңаа хамаарыштыр ТР-ниң Чазан «2003 чылда назы четпээнерни хаара тударыныг болгаш кадыкшылын экижидеринге чайгы дыштанылганын организастаарынын дугайында» деп №246 доктаалды апрельдин 23-те, «Тыва Республикага 2003 чылда чайгы кадыкшыл-дыштанылганы кампаниязынга белеткелди чорударынын дугайында» деп № 358 доктаалды июнь 7-де тус-тус хүлээп алган.

Ол талазы-биле республика

төвүнге, кожууннарга, сумуларга дыка хей комиссиялар ажылдаан. Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызынга берге амьдыралдыг уругларны тып, санап илередиринге хамаарыштыр шынчыг ажылдар чоруттунган. Чайгы кадыкшыл-дыштанылганы кампаниянын шапканычылары-биле ТР-ниң күрсанэпидхайгаарал төвү «2003 чылда уругларнын чайгы кадыкшыл-дыштанылганын хандырыарынын дугайында» деп, РФ-тин кол санитар эмчизинин 2003 чылдын май 7-де үндүргени доктаалын амьдыралга боттандырыарынын дугайында» деп тус черге хамаарыштыр №65 доктаалды ол-ла чылдын июнь 8-те хүлээп алган. Республиканың 12 кожууннарынга чайгы кадыкшыл-дыштанылганы кампаниязынга тус чер доктаалдары хүлээп алдынып, санитар-гигиеналыг өөредилгеге эмчи болгаш аш-чем кылып 96 кижини хаара туттунган.

2003 чылда бүдүн чай дургузунда янзы-бүрү хевиринин 254 чайгы дыштанылганы албан черлеринге 23105 уругнуң кадыкшылын быжылган. Республиканы дашкаар Алтай крайнын «Белокуриха», Хакасиянын «Шира» курорттарынга кадыкшылы

кошкак 468 уруг кадынын быжылган.

Чайгы дыштанылганы үезинде 14-16 хар назылыг оолдар, уругларны түр ажыл-биле хандыра дээш Чонну ажылга тургузар федералдыг күрүне албанынын департаментизи республиканың янзы-бүрү яамылар, ажыл-агыйлар-биле керээни чарып, чайгы үеде назы четпээнерни ажылга хаара тударынын планын ажылдап кылган. Ынчангаш чайгы дыштанылганы үезинде 2771 уруг ажылга хаара туттунуп, школа участкаларына, чурттакчылыг черлерини чаагайжыдарынга, камгаламдаг черлерге аң-мең ажаап, библиотека, музейлерге ажылдап турганнар.

Ол бүгү-биле чергелештир 2003 чылда ТР-ниң санэпидхайгаарал төвү-биле чөпшээржилге кылбайн, уругларга чайгы дыштанылганы чери ажыткан 11 таварылгалар болганын демделеп каары артык эвес. Ындыг таварылгалар бүгү ажылдап чайлаан кадыкшыл-дыштанылганы черлеринин 4,3 хуузун тургузуп турган. Ол таварылгаларын чылдагаанын тодарадып көөргө, чөпшээржилге чок дыштанылганы чери ажыткан черлеринин чурттак-

чылыг черлерден ырак болганы, четпес кылдыр азы озалдап саңхөө-биле хандырылганы, санэпидхайгаарал төвүнүн ажылдакчыларынын хайгааралынын долу эвес болганы бооп турар. Ол-ла адаттынган чылдагааннарнын чылдын таваржып турары хомуданчыг.

Чөпшээржилге чок чайгы дыштанылганы черлери ажыткан албан черлеринге база оларнын удуртукчуларынга хамаарыштыр санэпидхайгаарал төвүнүн ажылдакчылары 25 торгаал санкциялары, 14 ажылгалче киирерин соксадырынын дугайында доктаалдарны хүлээп алган. Уругларнын чайгы кадыкшыл-дыштанылганы черлеринин материал-техниктиг баазанын экижидери-биле болгаш оларга санитар-гигиеналыг хемчеглерни чорудары-биле ТР-ниң санэпидхайгаарал төвүнүн ажылдакчылары 1006 хемчегин план-онаалгазын берген, оларнын 83,2 хуузу күсөттинген бооп турар.

Хонар-дүжер лагерлерге 1 уругга хамаарыштыр 24 шак иштинде чиир аш-чемнин өртөө 65-75 рубль, хүндүскү лагерлерге бир уругнун дүште чиир чеминин өртөө 30-42 рубль болган. Хоорайдан дашкаар хонар-дүжер лагерлерге эм-тан

чедирилгези эки, эмчи хандырылганы чүгээр-даа болза, кадрлар талазы-биле хандырылганы эмчилер 10 хуу, ортумак эртемниг эмнелге ажылдакчылары 99 хуу, оларнын ынай бээр чорууру хей болган. 24 дыштаныр лагерлеринин 6-зында уругларнын дензизин, узунун хынаар херекселдер чок. Ынчангаш уругларнын кадыкшылынын кайы хире быжыглаттынганын хынааны долу эвес болган.

Эмнелге ажылдакчылары лагерлерге дыштанып турган назы четпээнерниң кадынын кайы хире быжыглаттынып турарын хынаан. 7945 уругнун кадыкшылы эки быжыглаттынганы болган (шупту уругларнын 35,2 хуузу), оларнын 70 хуузунын кадыкшылы тергин эки болган, 23,71 хуузунын кадыкшылы кошкак быжыглаттынганы, 5,7 хуузунын кадыкшылы шуут быжыглаттынмаан болган. Чайгы дыштанылганы үезинде 7 уругнун аарааны демделеттинген, ооң иштинде 2 уругнун ишти, 1 уруг дамды халдавырындан, 4 уруг педикулезтан аараан болган. Лагерлер аразында халдавырлыг аарыглар бо чылын демделеттинген.

Лилиана ДЕМЧИК, санитар-эпидемиолог эмчи.

Өг-бүлө
уявыс,
өргээвис

АЗАНЫҢ БИЧЕЗИ КОНЧУГ

Зинаида Улзан-ооловна биле Александр Михайлович Коштай-оолдар 1996 чылдан бээр доктаа-мал төрүүр хой кадарып келген болдулар. Оларда бо эртип турар чылда 317 баш хой бар. Чардынган керээзин үргүлчү күүседип келген. Бо чылын 80 хуу чаш төл алган. Ол болза күрүне малы болур, а чүстүң 20 хуузун шалың кылдыр ап турар.

Акаа кызы азы Соян уруу Зинаида Улзан-ооловнаның чугаа-домаа ажы-төлүндөн эгеледи. Байыры — О-Шынаа сумузунда сайгарлыкчы, Шолбана — эконо-мист-бухгалтер, Буян — малчын база Байлак — 11 класска өөренир, өг-бүлениң хеймери-дир. Азаның бичези кончуг деп шалык төрөл-аймактың чугаазы бар.

Байлак кырган-адазы мөге Михаил Коштай-оолду дөзээни илден. Байлак Өвүр кожуунунун Ак-Чыраа биле О-Шынаа орту-мак школаларының аразына 9-11 классчылар аразына тыва хүреш маргылдаазына 3-кү черни, "Частың байырлалы" деп мөөрейге 2-ги черни, Самагалдайга уругларның спорт школазының аразына 3-кү черни болгаш "Уруглар камгалалының хүнүнге" тураскааткан маргылдаага 2-ги черни бүзүрелди биле чаалап алган. ТАР-ның алдарлыг мөгези Казакин Доржу аттыг кубок дээш тыва хүреш маргылдаазына Байлак ийи дакпыр тилекчи бооп, хүндүлүг спортчунун ат-алдарын камгалап чоруур.

Моторк ТИРЧИН.

ТӨЛЕПТИГ АДА ЧОРААН

Чырык өртемчейге амылыг чурттап чорда, төрөл чонунга төлептиг мөзү-шынары-биле, чаңгыс чер-чурттугларынга хүндүткели-биле ылгалдыг кижилер чоргулаар. Ындыглар-ның бирээзинге Анай-оол Дыгдытпаевич Ооржакты хамаарыштырып болур. Ону алдан-маадыржылар аажок хүндүлээр чорааннар. Анай кара чажындан тура өскөн-төрөөн чери — маңнык-торгу чашкан ышкаш Манчүрекке хой, мал кадарып өскөн болгаш, чымыш-ишке дадыккан кижиге деп болур. Шору эр болгужеге чедир Манчүрекке эге билигни чедип алган. Ынчалза-даа ол хөй ном-дептер, солун, сеткүүл номчуур болганындан ортумак школаны дооскан хире билигни бодунга шингээди апкан.

Эр бооп, эзер дергизинден туттунуп, "Алдан-Маадыр" колхозтуң аар-саар ажилдарын кылып, хову-шөлдерге тараа ажаап чоруп тургаш, боду ышкаш ажилгыр, бүдүштүг, топтуг-томаанның Шамчыкай Арын-оол уруу Ооржак-биле салым-чолун кадып, өг-бүлө тутканнар. Алызындан ажилгыр кижиге болгаш колхозтуң, ооң соонда совхозтуң тараа складын эргелекчилеп, бригадирлеп, кандыг-даа ажилды дагзып каарга, ак сеткилдиг кылыр чораан. Колхоз-совхозтуң удуртукчуларына чемеледип-даа көрбөөн. Ооң-биле чергелештир Балгазынның механизация училищезин доозуп апкан.

Алдан-Маадырга Анай-оол Дыгдытпаевич бодунуң хары-салгалыг ажилындан аңгыда, хөй-ниитиниң ажилдарына киржип, мага ханган. Ол көдээ Советтин күссом кежигүнүнге,

депутатынга, улусчу контрольдун кежигүнүнге ажилдап чораан. Хөй-ниитичи, активчи кижиге дээрзин бо бүтү көргүзүп турар. Ооң ада-өгбелери — малчын араттар. Бажы бедик Манчүректин ээлери чораан болгаш Анай-оол Дыгдытпаевич амыдыралының сөөлүг хүннеринге чедир "Алдан-Маадыр" совхозтуң мурнакчы малчыны диртип, эки көргүзүтүлгү, шаңнал-макталга төлептиг чораан.

Бо өг-бүлө алды ажы-төлдү төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип каан. Улуг уруу Людмила — дээди эртемниг башкы, Кызылдың №5 школазында ажилдап чоруур. Любазы эмчи училищезин дооскаш, Сүт-Хөл эмнелгезинде, Чечек — "Алдан-Маадыр" совхозта мал эмчизи, Уранаы гидроинженерниң дээди эртемни чедип алгаш, бо хүннерде Сүт-Хөлдүн сугтарыга эргелелинде кол бухгалтер болуп ажилдап чоруурлар. Оолдары Артаа биле Көк-оол — чолаачы-механизаторлар. Хеймер кызы Сайлык бухгалтер эртемниг. Ажы-төлү дөгерези эптиг-демниг, ажил-агыйжы, амыдырал-чуртталгазы хоомай эвес.

Хөй-ниитичи, төлептиг ада чораан Анай-оол Дыгдытпаевичиниң эрте-ле айылдыг аарыг-човуланга туттургаш, "адының бажы хоюп", чырык өртемчейден чарлып, бистиң аравыстан ырай-даа берген болза, ооң төлептиг бүдүш-шынары, оюн-баштак аажы-чаңы ону таныр-билер кижилерниң карактарына ол-ла хевээр чурттунуп, дириг хевээр кестүп келир.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуну.

Өөрүң четтиришишкениң сөстери

Элээн каш чылдарда мээң кады-кожа, эптиг-найыралдыг чурттап келген кожоларым Елизавета Бүрбүевна, Борбак-оол Шигжаевич Ондарларга өөрүң четтиришишкениң чылыг-чымчак сөстериң сөглөвөс аргам чок.

Өгнүң херээжен ээзи Елизавета Бүрбүевна — Суг-Аксы суму чагыргаазының социал политика талазы-биле оралакчы даргазы. Чонунуң эрге-ажы, социал байдалы, амыдырал-чуртталгазы дээш үргүлчү сагышы аарып чоруур эптиг-ээлдек, сагыш човангыр, төлептиг ие. Борбак-оол Шигжаевич тудуг талазы-биле тускай мергежилдиг. Ол тудугларга хөй чылдарда мастерлеп, прорабтап ажилдап келген. Ооң-биле чергелештир орук черинге-даа ажилдап турган. Ону "хөйү көргөн, хөй-хөй хөнектерни көдүргөн кижиге" деп болур.

Суг-Аксы суурда чаа ажыл-лалда кирген уран чүүл төвүнүң тудуунга прорабтап, ону ажыл-лалга кириеринге шудургузун көргүскөн. Үр үеде үре-түңнелдиг, ак сеткилдиг ажылы дээш Борбак-оол Шигжаевичке алдан-маадырларның тура халышкынының 120 чыл оюн таварыштыр "ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты ты-выскан.

Найыралдыг, ажыл-агыйжы өг-бүлө бир оолду, ийи кысты төлептиг кижилер кылдыр кижизидип өстүргөш, эртем-билигге чедирип, ада-ие езузу-биле сагыш салып чоруурлар. Улуг огу Вячеслав арат ажыл-агыйлыг, мал-маган тудуп, ажилдап чоруур. Уруу Сайзаана Барнаул хоорайга бичии чаштарның кадыын камгалаар эмчи болуп доозуп келген. Хеймер кызы Тайгана Абаканның юристер колледжизин дооскаш, Иркутск хоорайда юридиктиг академияда

өөренип турар. Ажы-төлүнүң келир үези, кижизидилгези дээш Ондарларның өг-бүлөзи хүн бүрүде улуг кичээнгеи салып турарлар. Олар уругларының уругларын база карактажып чоруурлар.

Найыралдыг кожоларым Елизавета Бүрбүевна, Борбак-оол Шигжаевич коданында бода малды чылдың дөрт эргилде-зинде доктаамал тудуп, малының кышкы үеде чиир чемин баш бурунгаар белеткеп, мал адаанга төгөр кургаг өдөкти курлавырлап бөлүп, кажаа-хораазың септеп, чылыглап алырлар. Хүндүс мал тудуп турар эш-өөрү-бүлө дем-нежип, ээлчежип, туда кадарып, дүне хайгаарап, серемчиленин кошкатпайн турар. Оон башка оорлар карак чивеш аразында "часкаптар", айылдыг-ла.

Холу чөмзиг кожоларым биске кыш, чай чок, хүн бүрүде амдан-сүзүнүң, кадыкшылга канчаар-даа улуг ужур-дузалыг малының итпек, хойтпаан, хоюг сүдүн кандыг-даа өртөк-үне чокка ада-иниң ээ көрүшкүнү-биле халаска сөңнеп турарлар. Ылангыя бистиң бичии уруувус Анигага бо чөмөр дыка таар-жыр. Оларның ачызында мынча ботка чедир кара шай-даа ишпейн келдивис. Бар-чогувус айтыржып, баштак, хөглүг чугаалажып, алдар-кадыкшысты айтырышпашаан, аралажып чурттап турар Елизавета Бүрбүевнага, Борбак-оол Шигжаевичке сагыш-сеткилим ханызындан улуу-биле өөрүң четтиришишкан, мындыг одуругларны оларга тураскааттым:

Кожоларым Ондарлар

Холу чөмзиг буяныгы-ла,

Өөрүшкүмнү илереттим,

Өктередир чурттазын-на!

Урана ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

ЧОНУНГА АЧЫ-БУЯННЫҢ КИЖИ

Бистиң ачавыс дириг чораан болза, документ езуугаар бо 2003 чылда 100 харлаар турган. Боду эрги чыл санаашкыны-биле "100 харны харлаан мен" деп чораан кижиге. Ол 97 харны харлапкаш, 1999 чылдың декабрьда бистен чарлып, өске өртемчейге чорупкан. Ону кожа-хелбээ чурттап чораан чону Кызыл-Сотпа азы Узун-Дарга деп ойзу адаар турганнар. Ол шола аттарның канчаар тыштып келгенин билер шаам-биле тайылбырлап көрей. Ачамны билип кээримге-ле, шевергини аажок бедик дурт-сынның, тырың мага-боттук, кара баштыг, бедик, узун думчуктуг, хүрең-кызыл шырайлыг кижиге чораан. Оон-на улустар Кызыл-Сотпа деп адай берген боор.

Ачам Даспының он дугаар арбанының даргазы бооп ажилдап чораан. 1930 чылдарда революстуг нам, чазактың ажил-херээнге идепкейлиг киржип, ажилдап чораан. Ададың белинге шарып алгаш, 2-3 хондур хурал-суглаа эрттирип, тыва бижик өөредип, аалдар кезип чоруптарын сактыр-дыр мен. Узун-Дарга деп ат оон-на тывылган боор.

Адавыс Күжүгет Сотпа Баалыкпайович 1903 чылдың чайнын адак айында каас-чараш Кара-Хөл сумузунуң Даспы деп черге өг-бүлениң дөрт дугаар огу болуп төрүттүнгөн. Ооң чүве

утпас, сагынгырын кайгаар мен. Ол өгбелерин 6 ада чедир сактып чугаалаар чораан. Улуг өгбөзи Кундус-Ак, ооң огу Бопуудай, ооң огу Төгүс-Чыргал, ооң огу Айыжы, ооң огу Баалыкпай, ооң огу Сотпа бодум дээр. "Кундус-Ак деп кижиге Кара-Салдар уругтуг уругнуң эдеринчи огу боор. Чаа өг-бүлө туткан уруг-күдээ ада-иезинге аалдап кээрге, уругнуң адазы кундус кежи тудускаш, бичии өскүс оолду эдеринчи кылдыр бээрге, оолду Кундус-Ак деп адап алганнар деп дыңнаан мен" деп ачам сактып чугаалаар кижиге.

Ачавыс элээди чылдарында Сукпак хүрээзинге элээн үр өөренип, моол, төвүт дылдарны номчуп, бижиптер кылдыр өөренип алган турган, 1930 чылдар үезинде революстуг нам, чазак тургустунуп, хүрээ-хиитти хаапкан соонда, сумуга тыва бижик өөренири ачаа белең болган. Кара-Хөлге чаа тургустунган арбан, сумунуң ажилына идепкейлиг киржип эгелээ. Даспының Улуг-Хыйыг деп черге Шырап Самдан-биле ийи өрээлдиг бажыңны туткаш, арбаның чонунуң бижип өөренир, хурал-суглаа эрттирер чери кылдыр ажиллап турганнар. Ол бажыңны сөөлүнде колхозка башкылар чурттаар бажың кылдыр халаска берипкен. Ада-а Даспы-Аксы суурда көжүрүп эккеп каан тур ийин.

Кара-Хөл колхозтуң төвү эгезинде Кула-Аксырга турган. Сөөлүнде Даспы-Аскынче көжүргөн. Суурнуң школа, эмнелге, садыг, чуртталга бажың-нарының тудуг ыяжын өске араттар-биле бир дөмей ачам бодунуң айт, шарызынга сөөртүп, эң идепкейлиг ажилдаан араттарның санынга турган. Ол хамаанчок кожуну төвү Кызыл-Мажалык суурга тудуг ыяжы белеткээр үндүрүг онаап каарга, бодунуң арбанының араттарын баштап алгаш, чартык ай хире ажилдааш кээп турганын сактыр-дыр мен. Ол үеде оларның ажилына кандыг-даа теле-вир чок турган. Ак сеткилдиг-биле халас ажилдап каар, ол-ла.

Хуу амыдыралдыг чурттап чораан үезинде ачам дыка хөй малды өстүргөн. Сөөлүнде ол хөй малды колхозка халаска үзүп берген. Алызындан ажилчын, кежээ улустуң ажы-төлү болгаш ачамның кады төрөөн улуг акызы Күжүгет Достак, шолозы Бүдүү-Кожай, угбазы Иргит Чозар, Даштыг-Хөлдөн Шаалай Хертек Кара-Хөлге эң хөй малдыг кижилерниң санынга турган. Кара-Хөл колхозтуң сарлык малының эге үндезинин бо үш алышкы тургускан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга эң хөй малды берген кижилерниң бирээзинге ачам хамааржыр. Ачам чүтүрүк адындан эгелээш, чүк чүдүрер

шарызынга чедир берген. Ооң-биле чергелештир авам анаа каяа ораар боор, дүктүг хөрөктээштер, хол-хаптары даараар дээш хондур-дүндүр дааранып кээр турган. Чымыштыг үени тыва араттар чурттап эртип чораан. Фронтуга дузаламчы чырынга ачамның даргалааны Даспы арбаны сумуга тергидеп турган. Ачам алызындан аксы-дылы чымчак, чонга эптиг-эвилең болгаш чоннуң хөй-адын көдүрүптөр кижиге чораан. Ачамның карак кызыл күш-ажылы халас барбаан, ол ТАР-ның "Күш-ажылдың Кызыл Тук" ордени-биле, "1941-1945 чылдарда дайын үезинде шылгараңгай күш-ажыл дээш", "Фашистиг Германияны тиилээни дээш" медальдар-биле шаңнаткан. Сөөлүнде "Күш-ажылдың хоочуну" медальдың эдилекчизи чорду.

Ачавыс — Кара-Хөл колхозтуң үндөзилекчилериниң бирээзи. Колхозтуң кандыг ажилын кылбайн чорду дээр. Беш чүзүн төрүүр, төрүвөс малын кадарып малчыннап, тудугга ажилдап, тараа тарыжып, алыс боду нам кежигүнү кижиге болгаш, кайнаар айбылаар-дыр, ынаар чоруп турган кижиге-дир ийин. Партия стажы 50 чыл болганы дээш хөрөк демдөөн база эдилеп чорду.

Ада-иевс 6 ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип, эртем-билигге чедирип, амыдыралдың улуг

оруунче айткырып каан. Ынчалза-даа чуртталгага дески чүве турар эвес, амгы үеде ийи угбашкы аркан бис. Өг-бүлөвис-биле ажы-төлүвүс аразында бурган авыралында эки чурттап чор бис. Ачавыс бисти бичиивистен тура ажил-ишке өөредип, амылыг бойдушту хүндүлээринге чагып, сургап чораан. Бойдушту кончуг камнаар кижиге чораан. Аңнап, балыктаанда чүгле өйлөп алып, кыс аң атпас, өл ыяш кеспес, бүрүлүг ыяш кескенде, тараа чажып, тариназын номчуп ораар.

Кажан ажык-чарлыг үе эгелеп, лама-хам, чүдүлге нептерей бергенде, ыдыктыг бурган башкы Будданың өөредиин кады-кожа чурттап чораан төрели Шырап Салчак-биле анык-өскөнгө тайылбырлап, оваа, Хам-Дыт, кара-суглар баштарын дагырының езулалын көргүзүп чораан. 1992 чылда Чырыткылыг XIV Далай-лама башкының тыва черге моорлап кээп турганынга тураскааткан "Будданың эглип келгени" документалдыг кинода ачамны Доржи Чотпа судурнуң тариназын номчуп ораар кылдыр көргүскени өөрүнчүг болган. Ачавыс бистиң аравыста чок-даа болза, чонунга ачы-буяныг кижиге болуп чурттап чорааны бистиң сагыжывыска уттундурбас.

Докпак ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай.

САЛЫМ-ЧОЛУМ

Бистиң хоорайывыс Шагаан-Арыг 1888 чылдан эгелеп туттунуп эгелээн. Ынчан аңаа орус казак садыгжы Михаил Федорович Тархов бир дугаар бажыны тудуп тургускан. Ол-ла чылын келир үеги хоорайның төп кудумчузу туттунуп эгелээн. 1914 чылда Шагаан-Арыг суур шинчизи кирип, 28 бажыңнарлыг, 200 ажыг чурттакчыларлыг апарган. А 1917 чылда чуртталга бажыңнарының саны 80 четкен. 1916 чылда Тарховтуң улуг бажынын тус чер чагыргазы садып алган болгаш, орта бир дугаар школаны организастан. 1911 чылда фельдшер Князев чедип келгеш, бирги эмчи пунктузун ажиткан. 1918 чылдың апрель 16-да Урянхай крайның Соведа кежигүн дарган А.А.Бирюковту Шагаан-Арыгга ажилчыннарның, тараачыннарның, кызыл шериглерниң Соведин тургузары-биле чоруткан.

Шагаан-Арыгның тыва чурттакчылары Совет эрге-чагырганы улуг күзел-биле хүлээп алган. Бирюковтуң бирги өөреникчилериниң санынга сөөлүндө барып революцияның херээ дээш эң идекейлиг демиселчилер апарган С.С.Бүлчүн база А.Т. Чүлдүм кирген. 1921 чылда Шагаан-Арыгже партизаннар хөйү-биле көжүп кээп, чурттап эгелээн. Оларның эң баштайгылары Н.Е.Багрецов, А.И.Бирюков, А.А.Кузьмич оларның өг-бүлелери болган. 1921 чылдың июнь 25-те Чадаана хоорайга Хемчиктин ийи улуг кожуунунуң хуралы болган. Аңаа тыва чонун национал бот-догуннашкынының, ак гвардейчилерниң халдашкынындан камгаланырының, тыва, орус чоннарның бот-боттарының аразында харылзааның, Шагаан-Арыгга орус чурттакчыларны көвүдириниң дугайында эң кол айтырылганы чугаалашкан. 1923 чылда ук кожуун Улуг-Хем деп чаа атты алган болгаш, ооң төвү Шагаан-Арыг апарган. Ынчан-на ооң девискээринге бирги коллективтиг ажил-агыйлар тургустунуп эгелээн. 1933 чылда Шагаан-Арыгга 2 школа, эмнелге болгаш амбулатория, мал эмчилериниң пунктузу, клуб, номчулга залы, суг дээрбези, кидис өөр цех, 2 алгы эттээр цехтер, 3 дарганнаар чер, туйбу сарайы тургустунулаан.

1938 чылда Шагаан-Арыгга Ильичиниң лампочкалары бир дугаар хып келген. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Шагаан-Арыгга дааранылга комбинатының артели ажилдап турган. Ол үеги улуг болушкуннарның бирээзи кылдыр РСФСР-ниң Дээди Советиниң 1945 чылдың август 7-де үндүргени "Тыва Автономнуг областың административтиг девискээриниң составының дугайында" деп Айттышкыны болур. Ук айттышкын езугаар Шагаан-Арыг — Баян-Кол, Ийи-Тал, Хайыракан, Кара-Булуң, Демир-Суг, Торгалыг, Чааты, Хендерге, Эжжим, Эйлиг-Хем деп суму Советтерлиг Улуг-Хем кожуунунуң төвү апарган. 1952 чылда Шагаан-Арыгга райпромкомбинат, госбанк, харылзаа шугуму, МТС, тараа белекээр чер, райпо, тыва, орус школалар, эмнелге, райисполком, ажаалга кассазы, өрт камгалал албаны, аптека, Культура бажыны, аалчылар бажыны, хоорай Соведа, милиция албаны бар апарган. 1962 чылда музыка школазы ажиттынган.

Улус ажил-агыйының кол үндезини энергетика болу берген. Саян-Шушенск ГЭС-ти ажылгаллап коорган соонда, Шагаан-Арыг хоорай суг алыр черде апарган. Ооң чаа турар чери кылдыр Улуг-Хем өрү 12 км черде бедигээш шилтинген. 1973 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ч.Д.Б.Ондар, СЭКП-ниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары С.К.Буянды, ажилчын депу-

таттарның район Советиниң күүсекчи комитетиниң даргазының оралакчызы А.И.Стрельников олар келир үеги хоорай турар черге бир дугаар кээп, ону шинчилээн. 1973 чылдың октябрьга чедир шагаан-арыгжыларның амданныг арбуз, Улуг-Хемниң механизаторларының тараа тарып турган черинге бирги өргөн кактынып, бирги чүк дүжүртүнүп, бирги ажилчыннар боттарының вагонун салган. Олар кымнарыл дээрге Александр Гриненко, Владимир Тряскин, Нортуй-оол, Кызыл-оол, Очур-оол алышкылар, Санчаа Серенмаа, Орус-оол, Сарыг-оол Күжүгет алышкылар, Маадыр-оол Салчак, Сергей Рукавицин, Валерий Чүлдүм, Вячеслав Метпигир, шеверлекчилер бригадасындан Валентина Подкопаева, Тамара Тартай-оол, Мария Салчак, Эльвира Тепл-оол, Тамара Шивит, Биче-кыс Ооржак, Лиза Натпит-оол, Апрель Мундукай, Мария Серээ, Любовь Стародубова олар Мам-оол Хертекович Самданчаптың удуртулгазы-биле ажилдап эгелээн. 1974 чылдың бирги кварталында-ла бир дугаар ийи аал чурттар ыяш бажыңнар көстүп келген. Бирги бажыңның бир чартынынга ПМК-18 тудуг организациязының конторазын кириген, ийиги чартынынга ажилчыннар чурттап эгелээн. Ийи дугаар туттунган бажыңга Гриненко болгаш Лобасевтиң өг-бүлелери чурттап эгелээн. Аңаа ажиттынган бирги садыгга Содунамнарның өг-бүлезе ажилдап турган. Үшкү бажың клуб апарган. Ооң соонда библиотека, эмчи пунктузу туттунган. Чаа эмчи пунктузунга Елена Метпигир ажилдап кирген. Алдыгы бажың ниити чөмөнилге чери апарган, аңаа бирги повар бооп Анай Ондар ажилдаан. Чаңгыс ол-ла чылын курут черге 13 ийи аал чурттаар бажыңнар туттунган. Ол бажыңнарны ПМК-18, ПМК-586 тудуг организацияларының ажилчыннары туткан. Шак ынчаар чаа Шагаан-Арыгның бирги Совет Тываның 30 чылы, Строитель, Рабочая кудумчулары туттунган. 1975 чылда Ак-Довурак хоорайдан болгаш Хову-Аксы суурдан чүс ажыг күш-ажылга ынак тудугжу өг-бүлелер көжүп келген. Оларның баштайгыларынга Карповтарның, Ягодиннерниң, Николаенколарның, Пановтарның, Дмитриченколарның, Егоровтарның өг-бүлелери база Полина Хомушкун, Надежда Орус-оол, Галина Кунгаа, Анна Ховалыг олар болур.

Бистиң карак четпес делгем чуртувустуң дыка хөй булуңнарындан: Украинадан, Красноярскиден, Донда Ростовтан, Иркутскиден болгаш еске-даа хоорайлардан аныяк специалистер, ажилчыннар комсомолчу путевка-биле кээп, Бүгү-эвилелдин комсомолчу шалыпчы тудуу кылдыр чарлаттынган Шагаан-Арыг хоорайның тудуунга кээп ажилдап турган. Ол улуг тудугнуң бирги комсоругу Мария

Дамчай, парторугу Салчак-оол Ондар турган. Ол хевээр Тыва-биле салым-чолун холбап, Ирина Сизикова, Валентина Чепсаракова, Лидия Данчул, Люсьена Покоянова, Алла Глуховченко, Ольга Пряхина, Надежда Капник, Наталья Сокирко, Лариса Кирякова, Инна Картозия, Ваиса Норбу, Людмила Иридекова олар ам-даа бо хоорайда чурттап чоруурлар.

Ол-ла чылдарда аңаа идик-хеп чуур комбинаттың, 624 сургуул өөренир школаның (амгы №1 школа) өзек фундаментизи салдынган. 1979 чылда котельная тудуу эгелээн. №1 школаның корпустарының бирээзинге "Шагонартяжстрой" трест турган. Ону Борис Владимирович Глазков удурткан. 80 чылдарның үезинде сезен аал

чурттаар бажыңнар, уруглар садтары, 1176 сургуул өөренир школа, шериг комиссариатының, милицияның, амгы хоорай чагыргазының, кожуун чагыргазының, ажаалга банкызының бажыңнары туттунулаан. Амгы ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың кожууну удуртуп турган үезинде аңаа тудуг ажылы канчаар-даа аажок шапкынчаан турган.

Ынчалза-даа күзел шупту бүде бербээн, туттунза чогуур бажыңнарның шуптузу туттуна бербээн. Амгы хүннерде Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчы чону 11 муң четкен, ооң 22 хуузу пенсионерлер болгаш инвалидтер бооп турар. Хоорайның девискээринде 65 бүдүрүлгелер, албан черлери, янзы-бүрү хевирниң өңчү-хөрөңгизин ээлээн организациялар турар. Хоорайның ниити ээлел чери 6122 га, ооң иштинде көдээ ажил-агый хереглелиниң 5421 га, тарылга шөлү 366 га, сиген кезер шөлдер 1102 га, одар 3953 га бооп турар. 2002 чылдан эгелеп хоорайның черинге хамаарыштыр инвентаризация ажылы чоруп эгелээн. Ол ажил ам-даа төнмээн. Күрүне регистраязы, кадастрлыг үнелел, бажыңнарның кызыгаар, хемчээлиниң херээн (межевое дело) долдулары эргежок чугула бооп турар. Ол талазы-биле берге айтырылгалар: хоорайның чагыргазының штадында архитектура болгаш чер айтырылгаларының талазы-биле тускай специалистер чок, межа херээниң өртээниң аары (3 млн. рубль) бооп турар.

Коммунал ажил-агыйының балансызында 147600 кв.м чуртталга шөлү (14 беш каът, 51 ийи каът, 89 чаагайжыттынган чаңгыс каът, 336 чаагайжыттынмаан чаңгыс каът чуртталга бажыңнары) бар бооп турар. Сөөлгү 3 чылда ТР-ниң Чазаның сагыш салганы-биле 3 беш каът бажыңнар туттунган.

Хоорайның трубаларының 80

хуузу эргижирээн. 30 чыл иштинде чаңгыс-даа труба солуттунмаан. Чыл санында оларны септеп-селип турар бис. Хоорайның бок төгөр черин көжүрер айтырыг дыка үр шиитпирлеттинмээн. Хоорайның бок төгөр чери бедик черде турар. Часкы, күскү үелерде оон хирлиг суг хоорайже баткаш, янзы-бүрү халдавырлыг аарыглар тарадырының айылын тургузуп турар. Эрги ойбак трубаларже киргеш, кижилерниң ижер суунга холужуп болур. Бок төгөр черни көжүреринге аар техника херек. Ындыг техника бисте чок.

Чоннуң чизезин чорудуп турар үеде хоорайның чарлал азар чери чаарттынган, 48 орук демдектери, 200 контейнерлер тургустунган. 2003 чылда хоорайны ногаанчыдарынга болгаш чаагайжыдарынга 1000 өзүмнерни саткаш, олурткан. Кудумчулары чырыдарына 398 тускай лампаларны саткан. Улуг-Хемниң кожуун чагыргазының деткимчези-биле "Мөңгө от" турскаалы чаарттынган. Хөй каът бажыңнарның үлегерлиг подъездилеринге 10 демир эжиктерни салган.

Ашталга дерилгелериниң күжү хонукта 2,7 муң куб.м чедип турар. Чогум кышкы үеде 3,6 муң куб.м., чамдыкта 5 муң куб.м болу бээр. Ынчангаш ашталга дерилгелерин делгемчидери хөлчөк негеттинип турар. Оон ынай кожуун эмнелгезиниң чылыг трассазын база чылыг четкизиниң септелгезин, хоорайның водозаборуунуң тудуунуң саңхөөзүн хандыраары эң чугула бооп турар. Хөй каът бажыңнарны крышалаары база чугула. Панель бажыңнарны чымчак климаттыг девискээрлерге дүүштүр туткан. Ынчангаш кыжын ол бажыңнарга температура негелдеге дүүшпес, соок. Чыл санында чурттакчылардан негелде, хомудалдар кээп турар. Чеже-даа күзеп турза, хоорай административтиг дузалап шыдавайн турар.

Хөй каът бажыңнарның санитар байдалын, чурумун экижидери-биле оларда бажыңнар комитеттерин тургускан. Олар чуртталга-коммунал ажил-агыйының удуртулгазы-биле подъездилерни, балконнарны чугайлап, будуп турарлар. Ол ажил база-ла акша-төгерикиң чедишпес болганы-биле чогуур деннелинче үнмээн.

Хоорайның микрорайон бүрүзүнге бичии уругларга спортчу шөлдерни, ойнаар хоорайжыгаштарны тургузуп бээрин ордлаштыр турар бис. Амдызында кожуун болгаш хоорай администрацияларының кады демнешкени-биле уругларга чаңгыс ойнаар хоорайжыгаш, ийи спорт шөлү туттунган. Амгы хүннерде уругларның ойнаар шөлдериниң септелгези чоруп турар. Уругларга ойнаар шөлдерни боттары тудуп кылып аар адаиелерге хоорай администрациязы коммуналдыг хандырылга хөрөңгизи-биле кылган ажилын төлеп бээринге белен. Ындыг-даа болза бистин саналывыста

чурттакчылар кандыг-даа хары бербээн, деткимче албаан бис.

Хөй каът бажыңнарның чурттакчылары боттарының бажыңнарынга, чурттап турары квартираларынга ээ-харысалга чок хамаарылгалыг. Ол хөй каът бажыңнарга чылдың-на коммунал ажил-агыйлары ийи каът эжиктерни салып, чердактарын, подвалдарын чаартып турар. Чамдык ийи-чаңгыс хуужуткан квартираларның ээлери эжиктерин, чылыглап каан черлерин үрегилээш, оларын ээн кааптары таан хомуданчыг. Шак ыңдыг ээн турар квартиралар чылыдылга сезонунда улуг бергедээшкенини тургузуп турар. Батарялар доңурбас дээш хоорай администрациязы шак ыңдыг ээн квартираларже түр чурттаар кижилерни кирире бээр. Шак ынчан ээлери көстүп кээр.

Бо таварылганы ажыллап, төрөөн хоорайывыстың чурттакчыларынга чурттап турары бажыңга камналгалыг болурун дилээр-дир мен. Чүге дээрге чыл келген тудум-на, чурттакчыларның саны көвүдөп олурар, 30-не чыл иштинде 11 муң чедир өскөн. Ажы-төл өзүп, аныяктар көвүдээн. Тамдык бажың чок аныяк өг-бүлелер ада-иезиниң бажыңында чурттап турар болгай. Бо хүннерде бажың алыр дээш учетта 400 ажыг өг-бүлө туруп турар. Ынчангаш Дружба кудумчунда ниити чуртталга бажыңын 450 өрээлдерлиг кылдыр аныяк өг-бүлелерге эде кылып бээри негеттинип турар.

Хоорайда ону тудуп эгелээнинден бээр чедир туттунмаан бажыңнар артып калган. Олар бистиң чараш, аныяк хоорайывыстың архитектурлуг хевирин үрөп турар. Музыка школазын чедир тудары эң чугула. Аныяктарны ажил-биле хандыраарыга чончу ус-тывыш болгаш сувенирлер фабриказының тудуун доозары негеттинип турар. Чаш ажы-төлдүң төруттүнериниң көвүдээни-биле уруглар садтарында оруннар чедишпес. Уруглар садтарының спорт залдарында эге класстарны кириген. Хоорай администрациязының уруглар сады барыксаар шупту чаштарны хандырыштар аргазы чок. Ынчангаш шагдагы цемент заводунуң уруглар садын чедир тудары, оон ынай чаа эге школа тудары бо хүннүң эң чидиг айтырыы бооп турар.

Хоорайның 7,8 дугаар микрорайоннарының чурттакчылары боттарынга аңгы-аңгы чуртталга бажыңнарын тударын уламчылап турар. Хуу секторларның тудуг ажилдарының калбарганы-биле чурттакчыларның суг хандырылгазы болгаш энергия күжү чедишпейн турар. Мооң-биле чергелештир 8 дугаар микрорайонга немелде станцияны болгаш 7, 7а, 8 дугаар микрорайоннарга суг дамчыдар хоорзаларның тудуун кылыры эргежок чугула болу берген. Ол ышкаш 6 дугаар микрорайонга телефон харылзаазын экижидери-биле телефон кабельдерин чаартып садып алырынга акша дузаламчызы чедиртинген, ол-ла черге эмчи болгаш милиция пунктулары тургузар черлерни база аңаа 8 дугаар микрорайоннуң телефон харылзаазына АТС тургузарын планнап турар бис. Ийи дугаар чыл улаштыр кудумчуларның болгаш подъезд даштының база чевег баар оруктарның онгул-чингил черлериниң септелгезин чорудары уламчылап турар, ооң-биле катая Юби-

ХООРАЙЫ

Шагаан-Арыг хоорайның 115 чылдаанын

лейная кудумчунун оруун чазаглаары эргежок чугула.

Хоорайда чурттакчыларның саны кожуун девискээринде чурттакчы чонун ниити санының хөй кезин ээлеп турар болганда, оларны хоорайның 573 сайгарлыкчылары аш-чемниң болгаш ултпурнун чиик өртектиг барааннары-биле хандырып турар. Олар чүгле Шагаан-Арыг хоорайны, кожуунун чонун эвес, а кожа чыдар кожууннарның девискээрлеринге база ачы-дузаны чедирип турарлар. 2002 чылдың төнчүзүнде "Уралочка" деп хаагылы рыноктуң чедир туттунмаан тудуун ажыгалга киирген. Ында бо чылын эъттен кылган аш-чем аймаанга ажыглаары-биле 4 соодукчулуг баартактарны тургускан. Чылыг үеде майгыннарга садыглаары-биле ангылаттынган шөлдерни Аскай чадыг-биле шыварын планнап турар бис.

Бистиң Улуг-Хем кожууну республикада бедик мергежилдиг күрүне ажылдакчыларының, ат-сурагылыг артистерниң, спортчуларның, "алдын холдуг" дарганнарның чурту болганын чоргаарланып чоруур бис. Оларның чижээнге кожуундан ажылдап эгелзэн Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак, Семен Буянды, Иван

Бегзи-Хуурак, Сюр-оол Ондар, Биче-оол Монгул-оол, Найдан-оол, Радислав Намажап, Тог Көк, Сергей Санчы, Сергей Данзы-Белек, Базыр-Тараа, Роман Монгуш, Геннадий Биче-оол, Владимир Күжүгет, Валентин Папий-оол, Роман Серээдар, Маадыр, Матвей Допуй-оол, Светлана Чыдыг-Кыс, Монгул-оол Түлүш, Биче-оол алышкылар, Чурутонун өг-бүлөзи, Эдуард Самбуу, Виктор Саржат-оол, Николай Монгуш, Борис Бегзи-Хуурак, Кара-оол Чонданов, Херел Түлүш, Амир Адыг-Түлүш, Оскал Кысыгбай дээш, өскелерни-даа хөйү-биле адап болур.

Бистиң хоорайывыс спортчу залдар, культура одаглары, стадион дээн хевирлиг культурулуг төптөр-биле ам-даа чедир хандыртынмаан. Ынчалза-даа хоорайывыс күчүлүг Енисейниң эринде база оң чурттакчылары Саян-Шушенск терминалынга таваржып турарын өөренип көргөш, келир үеде езулуг порт хоорайның сайзыралын алыр дээрзинге идегеп турар бис. Ынчангаш бо чоокку үеде үстүнде аданывыс четпестеривис дарый шиитпирлеттине бээр боор дээрзинге бүзүреливис бар. Ылангыя чайгы үеде берге айтырылганың бирээзинден кожуун эмнелгезинде сугта чок апарган кижиниң мөчү-

дилеп турар, ынчалза-даа оларның чурттап турар чери кожуунун сизген шөлүнүн девискээринге хамааржыр. Черниң бир категориязын өскезинче шилчидери база административтиг-девискээр кызыгаарының өскерилгезин чорудары хоорай чагыргазының эргезинче кирбейн турары харааданчыг. Ындыг турбуже, арбаннын чурттакчылары бүгү-ле бергедежип турар айтырылары-биле бистиң чагырга черинге дуза дилеп чедип кээрге, бистиң таладан болур-чогууру-биле шиитпирлеп болгу дег айтырыларны көрүп, кандыг-бир дузаны ыяап-ла чедирерин оралдажып турар бис. Бир эвес статус дугайында айтырыг шиитпирлеттине берзе, арбан даргазынга бир кижини томуйлаары негеттинип келир. А бодувустун штат ажылдакчыларының расписаниезинде безин чадаарда секретарь, чолаачы, аштакчы, таңныл деп кижилерниң олуду көрдүмзэн болганда, арбан даргазын тургузарының дугайында айтырыгны канчаар шиитпирлээр мен. Үстүнде айтыгынган кижилер штаттан дашкаар чоруп турар болгай.

2002-2003 чылдарда Тыва Чазактың киржилгези-биле Шагаан-Арыг котельнаязының септелге ажылдары чоруттун-

чагыргазы ол насоска кабель садарынга акша-хөреңгини база үндүрген. Бо чылыг одалга сезону суг сордурар механизмниң курлавыры чокка эгелеп турар. Хоорайны долу суг-биле хандыраарынга 6 ханы суг сордурар насос негеттинип турар, а херек кырында бисте оң чүгле үжү бар. Ынчангаш электри энергиязын болганчок өжүрүп турарындан канализация-насос станциязы туруптур, ынчан канализациядан аккан сугну үндүр сордурары үстүр, түннелинде сугнуң хирленип болурунун айылы тургустунуп келир.

Шагаан-Арыг хоорайның электри шугуму 30 чылдың дургузунда капитал септелге кылырынга таварышпаан. Чаас чагган санында, электри энергиязы боду-ла өжүп каар апарган. Шак мындыг, хоорайжыларга таваржып турар таарымча чок чоруктар электриктерниң ажылының багай талазын херечилеп турары ол. Электри чырыгының кужу улгатканындан чурттакчы чонун амыдырал техниказы сандан үнүп, болганчок-ла үрелир ужурга таваржып турар.

Хоорайның өөредилге болгаш уруглар албан черлеринге чылдың-на келген акша-хөреңгиниң шаа-биле капитал септелге ажылдарын чорудуп турар. Элээдилерге 2 компьютер клубун ажыткан. Хөй санныг ада-иелерниң дилээ-биле хоорай чагыргазы, чугаазы чегей уругларлыг класстарның чөмненилгезин №2 школаның кирип ап турары боттун орулгаларындан чорударын дилзэн айтырыгны үзе шиитпирлзэн. А эрткен 2002 чылдан эгелеп школа назылыг уруглар албан черлеринге 3 логопед единицаны тургускан, база бо чылдың бюджетинче 2 единицаны киирген. Моон-даа сонгаар школа назылыг уруглар албан черлеринге долу эвес өг-бүлелеринге болгаш бот иелерин уругдары кичээнге алыры-биле дефектолог, психолог дээн хевирлиг единицаларны тургузарының үези келген. Хоорайның муниципалдыг лицейне гараж бажынын спортчу зал кылдыр чаартып тургузары болгаш интернат ажыдары негеттинип турар. Ол ышкаш хоорайның ийи школаларының талаазы болгаш №2 школаның бассейнин база "Ручеек" уруглар садын катап тургускан болза деп күзөл бар.

Хоорай чагыргазының эргезинде турар албан черлеринин материал-техниктиг баазазы чылдан чылче экижип орат. 2002-2003 чылдарда ниитизи-биле 1388135 рубльге мебель аймааның иштики дериг-херекселин чаартып саткан, оң иштинде 462535 рубльге хоорайның боттун орулгаларындан, 54802 рубльге спортчу херекселдерни садып четчелзэн. Арагалаашкынга болгаш алкогольизмге удур профилактиктиг ажылдарны чорудары-биле, ылангыя херээжен чон ортузунга, хоорайның херээженер чөвүлелин, 50 хардан өрү назылыгларын клубун, хоочунар чөвүлелин болгаш чартык чыл бурунгаар улусчу дружинаны тургускан. Культура-массалыг ажылдарже кожуунун культуру одаан, өөредилге килдизин кириштирерин, оларны-биле харылзаалыг ажылдаарынче хоорайның чагырга чери улуг кичээнге ийи угландырган.

Улуг-Хем кожуунун иштики

херектер килдизинде кадрлар айтырыгы чедишпези-биле болгаш доктаамал ызырынмазы-биле хоорайда участок инспекторлары чедишпейн турар, 11 муң чурттакчы чонну чүгле 3 участок инспекторлары ангы-ангы объектилер аразында харыылап турар. Оларның техника-биле хандырылганы багай, акшаландырышкын чогундан эзириктер сергедир чер ажылдавын турар. Бо бүгү четпестер чон ортузунга арагалаашкын болгаш наркомания-биле демисел чорударынга шаптараазыннарны таварыштырып турары харааданчыг.

Республиканың Көдээ ажылагый болгаш аш-чем ямазының деткимчези-биле база чурттакчы чоннуң дилээ-биле мыйыстыг бода малга кылымал боозадылга тарышкын чорудар пункту тургусканы эптиг байдалдарның бирээзи. Хоорай чаа, девискээри улуг-даа, ынчангаш бо чоокку үеде хоорай богунун төгөр черин өскертири, сизген шөлдеринде ийи көвүртүнүн септелгезин чорудары, 6 микрорайонга болгаш Медицинский деп доора кудумчуга суг колонкалары тургузары дээш, кылыр ужурлуг чүдүлдер-ле хөй.

Хоорай чагыргазының бир дугаар отчеттуг хуралына хоорайның хоочуннар чөвүлелин кежигүнү турган Б.К.Оюндан Шагаан-Арыгга республика ужур-дузалыг хоорай статусун бээриниң дугайында санал кирген. Оң-биле чергелештир Шагаан-Арыг хоорай чагыргазы хоорайның тургузукчуларынга, чурттакчы чонга, сайгарлыкчыларга ук айтырыгны ниити чон хуралына база катап сайгарып чугаалажыры-биле дилегни киирген. Ук айтырыгны деткзэн 15 санал кирген. Кажан Тыва Республиканың Чазак отчетдун сайгарып турда, ол айтырыг база катап көдүртүнген турган, ынчангы келген бөлүктүн удуртукчулары ол айтырыгны Чазак деңгелинге тургузарын аазаш барганнар.

Бо хүннерде, азы октябрь айның эге хонуктарында, **кожуунувустун болгаш хоорайывыстың юбилейлерин** демделеп эрттирер бис. Ынчангаш бистиң кожуунга чурттап, ажылдап чораан, кожуундан үнген чаңгыс чер-чурттугларывыс бо байырылыг хүннерни четтикпейн манап, сагыш-сеткилинден өөрүп турар дээрзинге бүзүрээр мен. Силер, бистиң хоорайывыс, кожуунувус чону, келир үеде чаш салгалывыстың үлегери болур силер.

Бо чүүлүмүнүн төнчүзүнде Улуг-Хем болгаш Тес-Хем кожууннарның юбилейлери-биле силер бүгүдеге байырымны чедирбишаан, кадыкшылды, аскежикти, өөрүшкүнү, а бодумнун хоорайымга моон-даа сонгаар чечектелип сайзыраарын күзээр-дир мен!

Хоорайыңарга ынак болуңар, ажы-төлдеришти болгаш дооразындан келген чонувусту ынак болур кылдыр кижизидиңер. **Юбилейлиг чыл келир үеде эки сайзыралдың эге чадазынче оруу болзун.** Силерниң идепкейлиг киржилгенер, ажыл-ижиңерниң арга-дуржулганы хоорайывыстың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге дуза болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Хүндүткел-биле,
Ольга БЕГЗИ-ХУУРАК,
хоорайның чагырга даргазы.

Молянов, Александр Стрельников, Кара-оол Маспык-оол, Камбаа Биче-оол, Тамара Норбу, Юрий Южаков, Хонук-оол Монгуш, Анатолий Серен, Дандар-оол Ооржак, Юрий Норбу, Николай Бавуев, Наталья Чаш-оол, Мерген Анай-оол, Амир Ооржак, Любовь Анай-оол, Шолбан Куулар, Эрес Данзын дээш, өскелерни-даа аттарын адаары күзениң-дир.

Бистиң Улуг-Хем кожууну республикага хөй санныг эртемденнерни, чогаалчыларны болгаш шүлүкчүлери шагнаан. Оларның аразындан төөгү эртемнеринин доктору **Шулуу Саг**, педагогика эртемнеринин кандидаты **Фаина Бартан**, география эртемнеринин кандидаты **Калгажык Шакаржык, чогаалчылар болгаш шүлүкчүлөр** Сергей Бюрбю, Кызыл-Эвик Кудажы, Кара-оол Натпий-оол, Шоома Даржай, Александр Даржай, композиторлар болгаш ыраажылар Вероника Чооду, Вячеслав Донгак, Солаан Базыр-оол, Каадыр-оол Бегзи, Андрей Чульдум, Кара-оол Тумат, Сорук Саг, Илья Мохов, Геннадий Чаш, Софья Кара-оол, Луиза Мартай-оол, Римма Сарыг-Хуурак, Айдаш Барырмаа, Игорь база Айдысмаа Көшкендейлер, Дадар Барырмаа; **спортчулар** Шекпер-оол Бышак-оол, Калгажык Шакаржык, Балчий-оол Донгак, Донгак

зүн түр када шыгжап кадагалаар чер чогуун айтырга-ла четчир. Оң уламындан хоорай чагыргазы чылдың-на ондан эвээш эвес таныттынмаан мөчүлери хөөржүдөр ужурга таваржып турар.

Эрткен чылын хоорай чагыргазы чаа автовокзалды тургузары-биле хоорайда ниити чурталга бажының хостуг болгаш делгем фойезин септээш, дерип кылган. Ол черивис хоорайның болгаш кожуунун чонунга, беш кожуун аразынга эрткен-дүшкен автобустарга пассажирлер аргыштырылганын таарымчалыг байдалды тургузуп турган. Ынчалза-даа кожуунун бодунун рейстеп чоруур автобузу чок болганы-биле база Кызыл хоорайның 2 дугаар АТБ-зинин кассир кижиге төлээр шалыңының эвээжинден (кирген орулганың 3 хузу) амгы үеде вокзалывыс ажылдавын турары харааданчыг. Бир эвес хоорай чагыргазы рейстеп чоруур автобустун турган болза, оң кассирин ажылдадып, шалыңын төлөп бээри-биле акша-хөреңгини тыптар харыктыг турган.

Хоорай кыдыында чурттап турар Көк-Чыраа суурунун 20 шаа хире өг-бүлелерин чурттакчыларынга узар кудукту болгаш телефонну бистиң чагырга чери тургускан. Бо хүннерде олар арбанның статусун тургузарын

ган. Хөмүр-даш сөөртүлгезинге 500 муң рубльди шилчиткен, сентябрь айдан эгелеп хөмүр чедирилгези чоруп турар. Ниитизи-биле бо хүннерде 297,7 муң тонна хөмүр-даш сөөртүнген, ол дээрже чүгле 4 конуктун чарыгдалы болуп турар. Оң-биле чергелештир одалга сезону саадап турарын айтып болур. Одалга сезону эгелээринге 3 неделяның хөмүр-даш курлавыры негеттинип турар, азы 2000 тонна база 220 тонна дус.

Хоорайның чылыг трассазынга улуг хыналданы чоруткаш, Советская кудумчунун база Студенческая кудумчунун чартының чылыг трассазының септелге ажылдарын чоруткан. Ам мурнувуста бергедежип турар айтырыларывыстан келир үеде Студенческая кудумчунун чылыг трассазында 45 метр черни болгаш төп библиотека системазының чылыг трассазын долузу-биле солууру артып турар. Ол ышкаш чурталга секторунун чылыдылга контурунун чылыглаашкынын чоруткан. Амыдыралдың эң-не чугула бааза адырларында одалга сезону белең-даа болза, демей-ле бир-ле черде бергедешиктер барын айтыры чугула: эрткен чылын кожуун чагыргазы суг каналынга ажылгалдан үнген суг сордурар насостун орунуга чаа херекселди садып берген турган, а хоорай

ТЫВАЛАР ДУГАЙЫНДА

Шаандан бээр тываларның сагыш-сеткилин, угаан-сарылының, аажы-чаңының, амыдыралының, культуразының, чаңчылдарының, езулалдарының, тодаргайлаарга, бүгү мөзүшнарларының дугайында төөгү, теория, практика, амыдырал талазы-биле эртем-шинчилелдерге үндэзилеттинген чаа ном 2002 чылда Москва хоорайга парлаттынган. Тыва дыл кырында бижимелдер, демдеглелдеринде база бар. Номнуң ады — “Тыва улустун этнопсихологтук характеристикалары: теория болгаш практика”. Номнун кол автору — психология эртемнеринин доктору Н.О.Товуу.

Чаа номнун ийги автору — Россиянын Эртемнер академиязының психология институтунун профессору Евгений Николаевич Резников. Социология болгаш эргелеп-башкарылга институтунун директору, РФ-тин эртемнин алдарлыг ажилдакчызы, психология эртемнеринин доктору, профессор А.В.Филипповтун ханы уткалыг допчу чүүдүн номнун “Эге сөзү” кылдыр парлан.

Эртем-шинчилелдерге үндэзилеттинген чаа номнун дугайында хөй тайылбырны кылыры бо кыска чүүлге болдунмас болганда, ук номнун кол-кол чүүлдерин демдеглээр бодаан мен. Ном ийи улуг бөлүктөрдөн тургустунган. Бирги бөлүктүн ады — “Этнопсихологтук характеристикаларны шинчилээринин теоретиктиг үндэзиннери”. Ол бөлүктө үш эге бар:

а) “Тыва улусту эртем езугаар шинчилеп көргенин төөгүзү”;

б) “Улустарның психологтук байдалдарын шинчилээринин теоретиктиг үндэзиннери”;

в) “Тыва улустун психологтук байдалын шинчилээринин программасы”.

Ийги бөлүктүн ады — “Тыва улустун психологтук характеристикалары”. Ол бөлүктө база үш эге бар: а) “Тыва улустун психологтук байдалының хевирлетинип тургустунарынга салдарлыг болган факторлар”, б) “Тыва улустун психологтук байдалдарын шинчилеп көргенин системасы (“шинчилелдер түнелдери”); в) “Тыва улустун психологтук характеристикаларының анализи”.

Кыжын кедергей соок, чайын дендии изиг Тываның дошкун агаар-бойдузу тываларны шаг-төөгүдөн бээр шыдамыккай кижилер кылдыр дадыктырып каан деп номда бижээни тыва улустун төөгүзүңге, амыдыралыңга, аажы-чаңыңга дүгжүп турар. Кижиниң аажы-чаңы,

психологтук мөзү-шынары төрүмелинден ужукталган болур. Ындыг-даа болза эвээш эвес кижилерниң аажы-чаңы, мөзү-шынары өскерлип, эки азы багай талазынче угланы бээри ховар эвес. Чижээ, 1945 чылдын сөөлүндө чамдык тываларның, ылангыя аныяк, эвээш эвес кижилерниң “шиңгээдип” алганы эне бак, хоралыг, харын нацияның арыг болурунга айыылдыг чаңчылдары — ол дээрге арагалаары, наркотиктер дээр кара-таакпы аймаан ажыглаары, оон түңнелинде угаан-сарылы өскерлип будулганы, кем-херек үүлгедишкиннери, оорлашкыннар болуп турар. Бо бачыттардан тывалар арыгланып адырылбас болза, келир үеде арыг тыва нацияның, оон аныяк салгалының сайзыралыңга кедергей улуг моондак болур ийик. 1945 чылга чедир тываларның аразыңга массалыг арагалаашкын, наркомания дээр кара-таакпы аймаан ажыглап, угааны эттинмес кылдыр сулараашкын турбаан-на болгай. Чамдык тываларның аажы-чаңында, угаан-медерелинде синниккен ол бүгү хайлыг бачыттарны арыглаарының аргалары бар: бирги ээлчегде, ол бүгү хайлыг бачыттарның хоралыгын, аар уржуктуун бүгү кижилерге, бирги ээлчегде, аныяктарга, могаг-шылаг чокка угаадыры, арагадан болгаш кара-таакпы аймаандан аараан кижилерни эмнедери эргежок чугула. Аныяк салгалды чоннун чаагай чаңчылдарыңга кижизидери ада-иезинден, өөредилге болгаш өске-даа бүгү албан черлеринден негеттинип турар. Аалчыларны, улуг назылыгларны хүндүлээр, эвилеп болгаш ак сеткилдиг болуру, күш-ажылга ынаа, өөредилгеже сундулуу, чүткүлдүү, ада-иелер — ажы-төлүнүн, оолдары, уруглары — ада-иелеринин дугайында сагыш салыры, Ада-чуртун камгалаарыңга белени — бо бүгү чаагай чаңчылдар, мөзү-шынарлар аныяк салгалды кижизидеринге, өөредиринге шиитпирлиг рольду ойнаар.

Тывалар дугайында дыка солун чурагайлар, демдеглелдер, деңнээшкыннер номда хөйү-биле кирген. Чижээ, 1919 чылда Тываның бүгү чурттакчыларының саны 60 муң кижиге, оларның 48 муңу тывалар турган. А 2000 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунун саны 311 муң 200 кижиге чедир көвүдээн. Оларның иштинде тывалар 208 муң 800

кижи, орустар болгаш өске-даа националдарның төлээлекчилери — 93 муң 300 кижиге. Чүл дээрге 1919 чылдан 2000 чылга чедир тываларның саны 160 муң 800 кижиге немей көвүдээн-дир!

Ол солун номну республиканың чурттакчылары, ылангыя аныяктар, номчурун, өөренирин күзээр-дир мен.

Номнун кол автору Наталия Оюновна Товуунун дугайында каш сөс. Ол 1950 чылдын декабрь 1-де Самагалдай суурга албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген. Кызылдың № 2 ортумак школазын 1968 чылда, Кызылга күрүне-ниң башкы институтунун физика-математика факультетин 1973 чылда дооскаш, дээди эртемни чедип алган. А 1983 чылда Новосибирск хоорайга партияның дээди школазын дооскаш, ийги дээди эртемниг болган. Эргелеп-башкарылганың Москва хоорайда күрүне университетинге доктор диссертациязын 2001 чылда чедишкынниг камгалаан болгаш психология эртемнеринин Тывада эң баштайгы доктору болган. Наталия Оюновна 2003 чылга чедир эргелеп-башкарылганың Москвада күрүне университетинин эргелеп-башкарылганың психология кафедрасынга башкылап турган.

Доктор Товуу амгы үеде Тыва Республиканың Өөредилге яамызының национал школалар айтырыгларын шинчилээр “Билиг” лабораториязының эргелекчизинде ажылдап турар. Наталия Оюновна кайгамчык томаанныг, оожум аажы-чаңыг, быжыг туруштуг, өөредилгеге, ажыл-ишке, амыдыралга кедергей чүткүлдүг, чазык-чаагай, эвилеп, дузааргак, нүүрзүрек болгаш Тываның төлептиг уругларының бирээзи. Кажан оон оолдары барык чаш турда, ачазы аар аарыгдан мөчөөн, а буянныг болгаш чаныш-сыныш чок ие Наталия бодунун авазы база буянныг ие Тиймаа Чоодуеваның деткимчези-биле өскүс оолдарын өстүрүп, доруктуруп, өөредип алган. Улуг оглу Арат удавас психология эртемнеринин кандидаты болур, биче оглу Чингис ийи дээди эртемниг. Тыва улустун могаг-шылаг чок уруу Наталия Товуунун допчу намдары, маадырлыг амыдырал-чуртталгазы аныяк салгалга төлептиг үлегер болур. Ол бодунун оолдарының дөрт ажы-төлүнүн база сагыш човангыр болгаш буянныг кырган иези-дир.

Алексей ДУГЕРЖАА,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

8 сумуга чаа хүреш чадылары чедер

Республиканың кожуун төреринин спорт залдары хүрежир чадылар-биле бүрүн дериттинген. ТР-ниң Чазак Даргазының сонгулдалар мурнунда чоннун кириген чагыгларын езугаар бо хүннерде ТР-ниң Спорт комитетинде сумуларның спорт залдарында хүреш чадыларын чедирер талазы-биле ажыл чоруп турар.

Бо хонуктарда Танды кожуунун Элегес сумузуңга бүрүн дерилгелиг тренажер чедиртинер. Чеди-Хөл кожуунун Актал, Элегес, Эрзинин Нарын, Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга, Ишкин, Тес-Хемниң О-Шынаа, Кызыл кожуунун Шамбалыг, Өвүрнүн Чаа-Суурга 288 хүрежир чадыларны үлеп чедирер. Спорткомитеттин планында чоокку 5-6 чылда чагыглардан дашкаар арткан сумуларның залдарын хүрежир чадылар-биле дериири көрдүнген.

Күш-культуржулар чаа бажыңныг

Найысылалда Студенчи хоорайжыгаш 2-де ажыттынгандан бээр 2 чыл болган ТКУ-нун көдээ ажыл-агый факультетинге октябрь 1-де күш-культура факультети немецир.

Өрээлдер, улуг спортчу база оюн-тоглаа эрттирер залдарның тудуунга күш-культура факультетинин студентилери элчип-солчуп, 1 ай ишти ажылдааннар. Тудуп дооскан бажыңның аудиториялары, лабораториялары чаа стол, сандайлар-биле дериттинген.

Университеттин ректораты дээди спортчу көргүзүлгелерлиг студентилерлиг (хостуг хүрешке делегей чемпиону Лариса Ооржак, аныяктар аразыңга делегей чергелиг маргылдаага 5-ки черни чаалап алган Мерген Санаа) факультеттин хүреш залыңга 65 муң рубль-биле дерилгени кылган. Бо өөредилге чылында чаа чадыгларлыг залга уругларга хүреш секциялары база ажылдап эгелээр.

Театр сезону кожууннарга

ажыттынар чадапчок

Бо чылын театр сезонунун ажыдышыкынын октябрь 10-да ажыдары көрдүнген турган. Республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының өртке удур белеткели кошкак болганындан театр сезону кажан ажыттынары ам-даа билдинмес. Бо бүгү септелге ажылдарыңга 10 млн. хире рубль негеттинип турар. Чаа тургузуп турар “Алдан-Маадырлар” шии көргүзүгүнүн репетициялары 6 хүн үзүктелип турар.

СЕТКИЛИВИСКЕ АРТАР

Сентябрь 27-де 56 харлап бар чорааш, кайгамчык ажыл-ишчи, хүндүлээчел, биче сеткилдиг эживис, аквыс, башкывыс **Доржу Чикторович ДОНГАК** бистен чарлып чоруткан.

Ол оон кады ажылдап турган эш-өөрүңге канчаар-даа аажок улуг чидириг болур. Кады ажылдап турган үеисте Доржу Чикторович бистин кол даянгыжывыс, сүмелекчивис, эң дээрэ ажылдакчывыс чораан. Ол бодунун бойдус камгаалаар ажылыңга ынак болгаш хөлчок тура-соруктуг, эрестии-биле ажылдап чораан. Ынчангаш оон төрөлдүргүлүңге ханы кажыдалывысты илередип тур бис. Доржу Чикторович бистин сеткиливиске, чүрэвиске кезээ мөңгөде чазык-чаагай, дузааргак болуп артар. Төрөөн черинин хөрзүнү аңаа чымчак чоорган болзун!

ТР-ниң аңгыр ажыл-агыйының ажилдакчыларыңдан.

Чаа ном

“ЭХНАТОННУ” ОЮП ЭРТПЕНЕР!

Бисте шоодай чигириниң өртээ 800 рубль, он шоодайдан хөйүнү садып алыр болза, бир шоодайның өртээ 780 рубль болур. Бирги сорттун далганы шоодайны 350 рубль, тоннадан хөйүнү садып алыр болза, шоодайны 330 рубль. Шоодай оодурба 73 рубль. Бир кг гречка 17 рубль, рис 11,5 рубль, печенье болгаш пряниктер 19 рубль 30 көпөөктөн өрү (кг), карамель 33 рубльден өрү, шоколад конфеталар 55 рубль (кг), калбак шоколадтар 8 рубль, үнүш үзү 31 рубльден өрү.

Адреси:
Переулок Загородный, 19 “а”
“Эхнатон” бааза,
склад 3.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва

Республиканың Чааза.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

Хем

ры С.К.Б

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10,
компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88,
чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер —
1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар:
3-14-94. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7278. Чагыг 114.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл
ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация
чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулазының чорудулазынга контроль
болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелиге бүрүткелтинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация
күркөмтединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Аягыттыңган саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңадылары дээш авторлар боттары харыылаар.